

1848
L. 1887

n. 5.

1848
POLITIEKE
NABETRACHTING

B. 1887 I. 1

DOOR

MR. W. WINTGENS.

Tweede vermeederde en verbeterde Uitgaaf.

1848—1885.

An nescis, mi fili, quantilla
prudentia regatur orbis?

AXEL OXENSTJERNA.

's-GRAVENHAGE,
GEBR. BELINFANTE.
1887.

POLITIEKE NABETRACHTING.

An nescis, mi fili, quantilla
prudentia regatur orbis?

AXEL OXENSTJERNA.

BR. BELINFANTE, voorh.: A.

POLITIEKE NABETRACHTING

DOOR

MR. W. WINTGENS.

1848—1885.

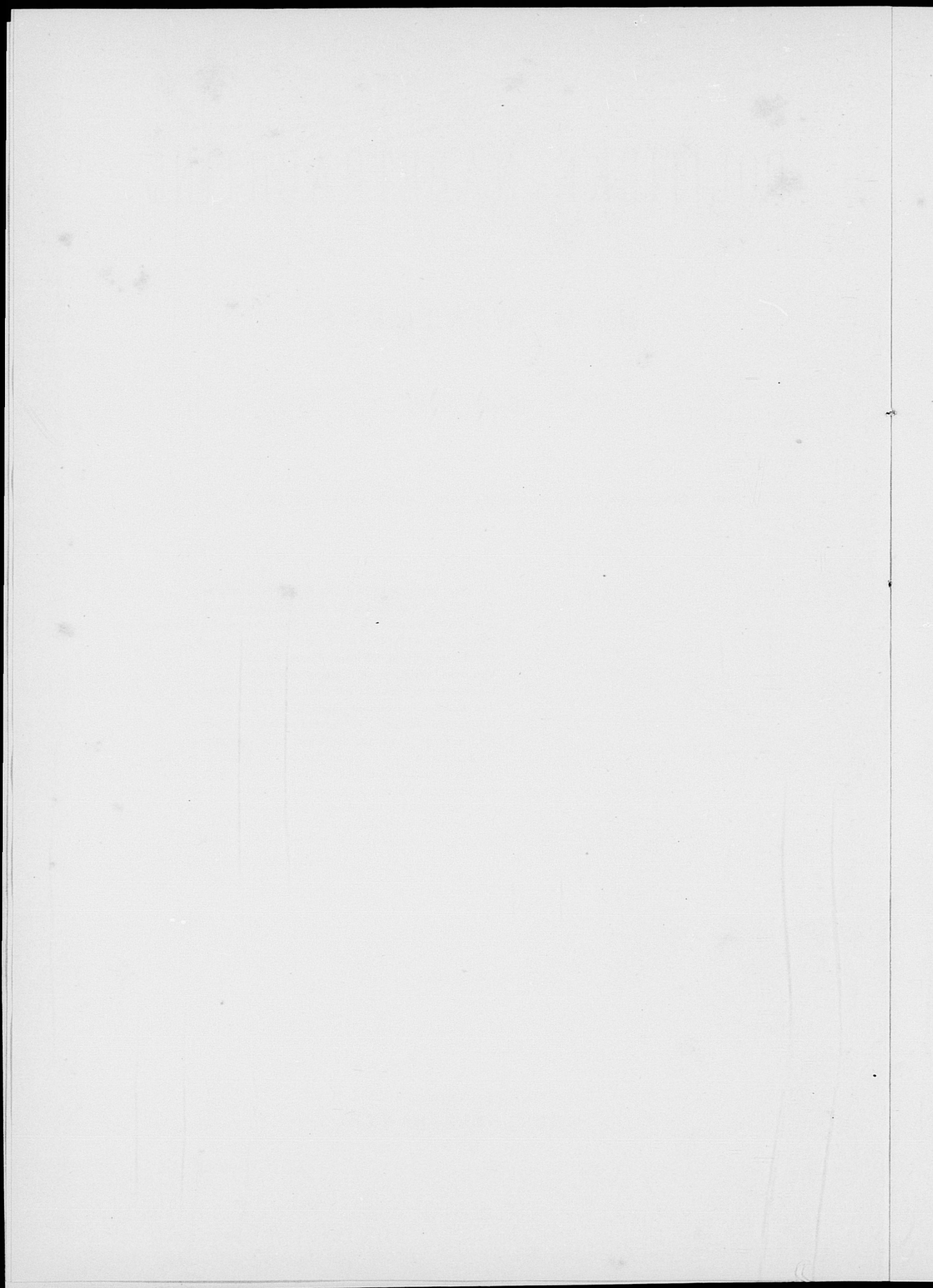
~~~~~  
Tweede vermeerderde en verbeterde Uitgaaf.  
~~~~~

„Het gemelick verhael van Staetsche voddertjen,
Van Werelts werrighen en meen ick niet te lijen :
(Die wetten schrijv' ick voor) ick bann den heelen Haegh,
Met all sijn achter-klapp, ick bann de vuijle plaegh
Van loose pleiterij, ick bann d'onstuymigheden
Van over-heerigh volck in ongeruste Steden,
Den nieuwen overgangh. Ick bann het bits vermaen
Van Kercken-spertelingh : Staet uijt, Arminiaen,
Die op den Gomarist uw' tanden meent te slijpen ;
En staet uijt, Gomarist, die desen meent te grijpen
En krabben d'oude roof van 't seer van Achtien op: (1618)
All die u sulcken gall voelt steken in den kropp,
Ick bidd u, staet van verr, en laet de vuijle luchten,
Van sulcke poelen hier d'onnoosele genuchten
Van beter onderhoud niet smetten met verdriet:
Vergalt ons' eenigheit met sulcken Alssem niet.”

HUIJGENS. HOFWIJCK. 1653.

~~~~~  
's-GRAVENHAGE,  
GEBR. BELINFANTE.  
1887.





## POLITIEKE NABETRACHTING.

~~~~~  
1848—1885.
~~~~~

Op 15 December 1848, bij de nieuw ingetredene orde van zaken, werd ik op dertigjarigen leeftijd voor het kiesdistrict DELFT naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal afgevaardigd; een mandaat dat sedert telken male door mijne kiezers werd vernieuwd. — Met 4 Januarij 1868 werd mij, onder evenzeer geheel buitengewone omstandigheden, de betrekking van Minister van Justitie aangeboden en vond ik destijds geene vrijheid om dit aanbod af te wijzen. Deze betrekking werd door mij niet langer bekleed dan tot den 4^{den} Junij van dat jaar, toen het Kabinet, ten gevolge der verwerping, op 28 April, van de begrooting voor Buitenlandsche Zaken, genoodzaakt werd af te treden. — Op 14 Junij 1871 werd ik op nieuw gekozen tot lid der Tweede Kamer, ditmaal voor het kiesdistrict 's GRAVENHAGE, welk mandaat sedert eveneens telken reize werd hernieuwd, totdat ik, op 13 Maart 1885, een reeds vroeger gekoesterd besluit heb ten uitvoer gebragt om mijn mandaat in den boezem der Volksvertegenwoordiging nederteleggen.

Al enkele jaren te voren had ik aanleiding gevonden om daarop bedacht te zijn en voor eene nieuwe verkiezing mij niet weder beschikbaar te stellen; doch ik werd daarvan door den aard der tegen mijne herkiezing gerigte aanvallen, bepaaldelijk in het voorjaar van 1879, teruggehouden. Deze waren van meer bijzonderen aard en verdienen slechts als teeken des tijds herinnerd te worden. Het orgaan der *anti-revolutionnaires* bragt, op 31 Maart 1879, het berigt, dat er in Den Haag eene vereeniging was opgericht om deze herkiezing te bestrijden „ter wille van zijne buiten Gods woord vallende politieke beginselen”. Sedert werd geschreven: „dat nooit of nimmer met beter zegskracht en warmer gloed van overtuiging de strijd tegen de geloovige Christenen op politiek gebied was gevoerd”; later werd zelfs gewaagd van „den meest principieelen tegenstander van wat ons Christenvolk belijdt en bedoelt.”

Deze geheel Byzantijsche beschuldiging maakte een einde aan iederen twijfel en ik noodigde, op 26 April 1879, den welbekenden schrijver uit, in

de voorrede van een toen uitgegeven bundel redevoeringen, om, òf deze onbehoorlijke aantijging van impiëteit in te trekken, òf zich tegen mij over te stellen bij de aanstaande verkiezing. In plaats daarvan ging men voort de behoudende rigting op allerlei wijze te belagen en verdacht te maken; eindelijk met dit gevolg dat zij van het politiek tooneel werd verdrongen en hare plaats is ingenomen door aanhangers der Kerkelijke partijen. Het politiek evenwigt is daarmede verbroken; maar ook het woord van BLUNTSCHLI bewaarheid: „*die Religion gewinnt selten dabei und die Politik wird immer dadurch verdorben.*” Verg. mijne aantekening over de Augsburgsche Geloofsbelijdenis op bl. 149—151 in de Redevoeringen 1879—81.

Deze voorbeeldelooze en naar mijn inzien volkomen bedorvene politieke toestand bragt in den laatsten tijd mede dat van mijne stem — geheel geïsoleerd tegenover de beide andere rigtingen — de gewigtigste besluiten afhankelijk waren. Moge zulks al voor het oog van velen den uitwendigen schijn hebben opgeleverd van een eenig voorbeeld van magtsbetoon, inderdaad was het een toestand van onverdragelijke magteloosheid om de meer gematigde beginzelen, die ik gedurende mijne gansche parlementaire loopbaan verdedigde en betrachtte, in toepassing te zien brengen. Ik verkoos daarom niet langer de verantwoordelijkheid te dragen van, mijns ondanks, tot toestanden en maatregelen te hebben medegewerkt waaruit ik maar al te zeer een groot en onherstelbaar nadeel voor de liberaal-conservatieve beginzelen te gemoet zag en bijgevolg, naar mijne innige overtuiging, de meest sombere toekomst voor het Vaderland is te verwachten.

Voor hem die meent de ware nationale belangen te doorzien en die ze naar plicht en geweten verlangt te behartigen, is zoodanige stelling tusschen twee stroomingen die men beide evenzeer afkeurt, ten eenenmale onhoudbaar en mag hem redelijkerwijze door niemand worden euvel geduld, wanneer eindelijk die last door hem wordt nedergelegd. (1)

Eenmaal tot dat volkomen vrije standpunt teruggekeerd door mijne aftreding op 13 Maart 1885, lag het in den aard van dien toestand, ja was voor

---

(1) Onder soortgelijke indrukken van ontmoediging en weersin trok, in October 1796, GRATTAN zich terug uit het Parlement van Ierland. „*Attristé et découragé, sentant venir une crise dans laquelle la voix de la modération ne réussirait pas à se faire entendre, il prit la résolution de quitter la vie publique.*” (HERVÉ, les Origines de la crise Irlandaise. Rev. des deux Mondes, XLI, 159. (1880) en PAUL DEVAUX, zijn ontslag nemende uit de Belgische Kamer van Vertegenwoordigers, schreef in 1872: „*Je me retire. Je ne saurais flétrir ma vie politique passée par le désaveu des principes de modération et de prévoyance qui l'ont inspirée tout entière. Je ne puis aujourd'hui, par je ne sais quel entraînement irréfléchi, accepter par faiblesse ou par surprise la responsabilité de principes mal définis, qui n'ont encore été discutés nulle part, dont je redoute de voir sortir ou de grands revers pour l'opinion libérale, ou, s'ils ont le temps de produire ces conséquences, le plus sombre avenir pour le pays entier.*” (Revue Générale, XLII 134, 1885.) Vergelijk eene dergelijke verklaring van J. C. BAUD (9 Aug. 1850) in diens leven door MIJER beschreven. bl. 609.

mij zelven niets meer belangwekkend dan dat ik een nauwgezet onderzoek instelde naar de politieke gedragslijn, welke door mij was gevolgd nadat in 1848 de betrekking van Volksvertegenwoordiger mij werd opgedragen, en zulks onder die lange reeks van Kabinetten, welke zich sedert dien tijd in Nederland hebben achtervolgd op eene wijze, waarvan in de andere constitutioneele staten geen tweede voorbeeld te vinden is; alsmede gedurende het korte tijdsbestek dat voor mij een Ministerieele werkkring was geopend.

Dat onderzoek strekte zich uit over een tijdvak van zeer vele jaren, gedurende hetwelk alle groote nationale belangen ter sprake waren geweest. Met volkomene vrijmoedigheid meen ik te mogen verklaren, dat mij bij al die herinneringen nog steeds op alle de groote punten van nationaal belang volkomen dezelfde overtuiging is bijgebleven en dat ik nu nog geheel dezelfde beslissingen zoude helpen uitbrengen, die vroeger en later daarover door mij werden genomen.

Eene beknopte recapitulatie in breede trekken reken ik thans tegenover mij zelven gepast en hoezeer van persoonlijken aard, jegens het algemeen niet ontijdig of ongeoorloofd.

Met den aanvang van 1849, toen de nieuw gekozene Kamers der Staten-Generaal te zamen traden, was er een Kabinet aan het roer, dat zijne beste dagen had beleefd en wiens groote taak scheen te zijn afgeweven. Die taak was geweest de herziening onzer Grondwettige instellingen.

Ook ik had met jeugdig vuur daarnaar verlangd en uitgezien. Ten blijke daarvan moge dienen hoe door mij en eenige mijner vrienden met METMAN aan ons hoofd, op 8 Mei 1848 een verzoekschrift werd ingediend om op de herziening der Grondwet met de invoering van regtstreeksche verkiezingen aan te dringen. In ons adres kwam het volgende voor: — „Daarom wordt echter door ons, wat velen met die verkiezingen schijnen te verwarren, geen algemeen stemregt, geen „suffrage universel” verlangd. Wij wenschen alleen dat de ingezetenen die belang hebben bij en genoegzame kennis van de algemeene zaak, zelve tot de keuze hunner vertegenwoordigers medewerken.” (1) Ook thans nog schijnt mij dit kenmerk de eenige ware en goede eigenschap van een welingerigt kiesstelsel te zijn en te moeten blijven.

De hervorming van de verkiezingswijze op den voet van het Voorloopig Kiesreglement kwam met November 1848 door de nieuwe Grondwet tot stand en met December in werking. Gaat men de reeks na van de destijds

---

(1) Handelingen over de herziening der Grondwet. 1847—1848. I 226. LIVIUS drukte deze leer der oude Romeinen aldus uit: »*A censu maxime et Senaturn et Iudices legit potentiorernque eam partem civitatum fecit, cui salva tranquillaque omnia magis esse expediebat.*” XXXIV 51. CICERO zeide: »*SERVIVS TULLIVS curavit quod semper in republica tenendum est, ne plurimi valeant plurimum.*” Later nog: »*Is valebat in suffragio plurimum cujus plurimum intererat esse in optimo statu civitatem.*” de Republica II. 22. Verg. VON GAGERN, Mein Antheil an der Politik. III. 184.

gekozenen, waarvan thans nog maar zoo weinigen tot het rijk der levenden behooren, dan zal niemand ontkennen dat er een nieuw en krachtig leven op politiek gebied was ontstaan en dat daaronder, met sommige jeugdige en nieuwe elementen, de meest ervaren en kundige mannen, die destijds de politieke toongevers waren in den lande, hunne plaats in de Kamers der Staten-Generaal hadden gevonden. (1).

Reeds aanstonds verscheen daar naast DONKER CURTIUS en GROEN VAN PRINSTERER, naast VAN HALL en VAN NISPEN VAN SEVENAER met zoo menig ander man van beteekenis, de eigenaardige figuur van THORBECKE met zijn afgemeten toon, door QUINTILIANUS, IV 2 „*abruptum dicendi genus*” genoemd, om wederom de plaats in te nemen, die hem vroeger zoo ten onrechte was onthouden. Aan de Leidsche Hoogeschool had ik hem als Hoogleeraar leeren kennen en hoogachten. Zijn onderwijs in ons Grondwettig Staatsregt, in onze politieke geschiedenis sedert den vrede van Munster en in die van de Europeesche Diplomatie van 1660 tot het Weener Congres — de colleges door THORBECKE in mijn akademietijd gegeven — was door mij op hoogen prijs gesteld. Onder de nieuw gekozenen waren er meerderen met mij in datzelfde geval.

Nauwelijks was de nieuwe Kamer te zaâm gekomen en met haren arbeid aangevangen of er werd van zijnentwege door het oudste lid der Kamer, Mr. S. H. ANEMAET, tot de jongere leden eene uitnoodiging gerigt om ten diens huize in het Noordeinde alhier, bijeen te komen ten einde zich te leeren kennen en over de eischen van den tijd onderling te raadplegen. Met verschillende mijner tijdgenooten begaf ik mij derwaarts en nog staat mij levendig voor den geest, hoe THORBECKE ons daar, staande naast den schoorsteen en sprekende in eene taal gelijk men alleen gewoon is te schrijven, zijne inzichten ontwikkelde en de wenschelijkheid betoogde van overleg te plegen, ten einde gepaste samenwerking te verkrijgen en op afdoende wijze in 's Lands belang werkzaam te zijn; doch evenzeer ligt mij nog versch in het geheugen hoe ik aanstonds bij het verlaten dier vergadering, op de Groenmarkt aan mijn vriend Mr. J. DIRKS uit Leeuwarden te kennen gaf, dat ik voor mij er de voorkeur aan zoude schenken om meer op mij zelven te blijven en mij niet in dusdanig partijverband te begeven; — een voornemen waarvan ik sedert ook niet ben afgeweken (2). De ver-

---

(1) Dit mag evenzeer worden getuigd van de verkiezingen in Augustus 1850, na de invoering der Kieswet. De regeering wilde destijds met de Kamers van 1848 voortwerken, waartoe op 12 Julij 1850 nog eene loting tot bepaling der aftreding van de helft der leden gehouden werd; maar door de verklaringen van VAN DAM VAN ISSELT en eenige andere leden, waaronder ik behoorde, dat zij toch hun ontslag zouden nemen, ten einde de nieuwe kiescollegiën in staat te stellen hun last al of niet te vernieuwen, werden de beide Kamers onthouden.

(2) Zie mijn antwoord aan den Minister LOUDON op 20 Dec. 1861 en eene gelijksoortige verklaring op 17 Nov. 1872 afgelegd omtrent mijn strijd met de antirevolutionnaire partij.

eeniging, waarvan destijds op die wijze de eerste grondslagen werden gelegd, heeft zich sedert op geregelden voet gevestigd en dikwerf een overwegenden invloed op den parlementairen loop van zaken uitgeoefend.

Ter gelegenheid der debatten over de Staatsbegrooting voor 1850, meende ik mijne opvatting van den politieken toestand, nu de aftreding van het Kabinet DONKER CURTIUS—DE KEMPENAER had plaats gehad, onbewimpeld te moeten te kennen geven; ook om daarbij wat mij aanging te verklaren, dat ik een onpartijdig standpunt — „geen blind ministerialisme, en geene oppositie *quand même*” — wenschte in acht te nemen en waarbij ik tevens, in het algemeen belang des lands, den partijstrijd betreurde die onder mannen van gelijksoortige rigting — de toen afgetreden bewindslieden en hunne opvolgers — was opgerezen; een toestand welke noodwendig op onderlinge vernieling van krachten en alleen mogelijk voordeel voor den gemeenschappelijken vijand moest uitloopen. (10 Dec. 1849).

Op die wijze had ik destijds, in- en uitwendig mijne stelling gekozen zoowel jegens mijne medeleden als tegenover het Bewind, bij den aanvang der gewigtige parlementaire werkzaamheden, die destijds waren aan de orde van den dag (1).

Twaalf jaren later — wederom bij eene algemeene beraadslaging over de Staatsbegrooting, toen het tweede Ministerie THORBECKE in aantocht was, vond ik het andermaal gepast mijne inzichten omtrent de politieke gesteldheid te schetsen door een overzicht te geven van den loop der zaken onder de verschillende Kabinetten, die zich met en sedert de zoogenaamde Aprilbeweging van 1853 waren opgevolgd. Ik stelde mij daarbij op nieuw het

---

(1) De snelle en getrouwe openbaarmaking der debatten gaf mij toen en later als lid der huishoudelijke en stenographische commissiën ruime stof van bemoeiing. Op mijn voorstel werden de Handelingen der Staten-Generaal sedert 1815 bijeen verzameld en uitgegeven, waarvan eerlang het jaar 1828—29 verschijnt. In October 1861 trad ik daarover te Brussel in een onderhoud met den Belgischen Minister ROGIER, die zijne medewerking beloofde, doch wiens steun zich bepaalde tot eene intekening voor een zeker getal exemplaren. (31) Men zie over deze uitgave het verslag der zittingen van 6 Oct., 28 Nov. 1860, en 14 Nov. 1862. Voorts mijne redevoeringen 1866—73, bl. 266; 1873—75, bl. 73; 1877—79, bl. 21; 1879—81, bl. 90 en 170 en 1883—84, bl. 96.

Onder de leiding van NOORDZIEK en den heer STEGER heeft onze Stenographische inrigting eene groote mate van voortreffelijkheid bereikt. Het oude: „Deze rede zal later worden medegedeeld” komt niet meer voor in de verslagen. Eenmaal liet de commissie de redevoeringen van THORBECKE, die zeer achterlijk was in de terugzending, onveranderd afdrukken. Men zie de gevolgen in blad 101 en 102 van het Bijblad van 1864—65.

Men kan ook hier zeggen: niets nieuws onder de zon. Reeds QUINTILIANUS schreef: „*Cauteræ quæ sub meo nomine feruntur, negligentia excipientium in quaestum notariorum corruptæ, minimam partem mei habent.*” VII 41. — AUGUSTUS sprak daarom in den Senaat, tot het leger en het volk, niet anders: „*nisi meditata et composita oratione et quidem de scripto.*” SUETONIUS II. 84. — Bij CICERO leest men ook van eene rede, welke „*propter rei magnitudinem dicta de scripto est*”, (Pro Plancio 30.)

ideaal voor oogen dat ik mij in mijne jeugdige verbeelding van de voortreffelijke eigenschappen der constitutioneele Regeering had gevormd en poogde de vraag te beantwoorden in hoeverre in den loop dier tijden daaraan was beantwoord. De uitkomst mijner nasporingen, toen zonder zeer veel terughouding uiteengezet, was verre van schitterend. (25 Nov. 1861).

Het kon uit dat retrospectief betoog tevens blijken, hoe ik gedurende het eerste Ministerie THORBECKE een ijverig deel had genomen aan de debatten over de drie groote organieke wetten, die onder zijn beleid, in 1850 en 1851, tot stand waren gekomen. In die tot regeling van het Kiesregt had het mij mogen gelukken, met goedkeuring van THORBECKE, verschillende wijzigingen te doen aannemen; de Provinciale wet hielp ik mede verdedigen tegen het verwijt van GROEN VAN PRINSTERER, dat zij een overdreven centralisatiegeest huldigde (20 Junij 1850); maar terwijl in de Gemeentewet door mij eenige meerdere vrijheid in eigen kring, althans voor de grootere gemeenten werd voorgestaan, had ik het daarbij voorgedragen gemeentelijk belastingstelsel met alle kracht, als daar geheel misplaatst en niet voldoende aan den eisch des tijds, bestreden (12—24 Mei en 2 Junij 1851): — eene bestrijding die ik meen dat sedert door den loop der gebeurtenissen maar al te zeer is geregtvaardigd.

Twee met de opvatting van Grondwettelijke bepalingen in verband staande vragen werden in 1850 door mij te berde gebragt; vooreerst of niet aan de Staten-Generaal, in vereenigde zitting vergaderd, het regt van amendement toebehoorde? (23 April 1850) De verwerping van een voorstel in dien geest door mij gedaan en verdedigd, had ten gevolge dat destijds in eene regeling der Voogdij des Konings niet is kunnen worden voorzien, daar de hiertoe strekkende voordragt, die niet kon worden gewijzigd, met eene groote meerderheid werd verworpen. (22 Julij 1850). Evenzoo gaf ik (12 December 1850) aan THORBECKE in overweging om ter vermindering van provinciale keuzen, ééne algemeene lijst van verkiesbaren voor de Eerste Kamer, bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur te verordenen; — een onderwerp waarop ik in Maart 1885 nogmaals ben teruggekomen. THORBECKE noemde het denkbeeld gelukkig en zeide dat hij op de uitvoering zou bedacht zijn; maar noch toen, noch later werd het verwezenlijkt. (3 Maart 1885.)

Terwijl THORBECKE destijds in het Kabinet eene overmaat van kracht ontwikkelde zoo bij het doordrijven eener wet van zeer twijfelachtig allooi op het zoogenaamde „Nederlandschap”, (1) als door een ingrijpen na het midder-nachtelijk uur van 21--22 December 1850, in het bestaan der Zeevisserij, ter gelegenheid der begroting en niet bij eene daartoe vereischte zelfstandige regeling (21 Dec. 1850); door de wetten op de Onteigening ten algemeenen

(1) Verg. over de ongelegenheden uit het dubbel Nederlandschap geboren, de uitgaaf der Wet van 28 Julij 1850 door den heer SCHREUDER en zijn stuk in de Bijdragen tot de kennis van het Staatsbestuur, XXXIII met mijne rede van 9—10 Julij 1850.

nutte en op de Jagt en Visscherij, die meer eigenaardig en beter tot de taak van het Departement van Justitie behoorden — al hetwelk onder zijne veerkrachtige leiding als met een tooverslag tot stand kwam, (met uitzondering eener zeer willekeurige en daarom door de Eerste Kamer, op 17 September 1852, verworpene regeling van den „pligt der provincie om behoeftige gemeenten te helpen” (16 *Julij* 1852), alsmede van een voorstel om aan de waterschappen strafwetgevende magt te verleenen, door mij bestreden (22 *Junij* 1850, 8 *Maart* 1853), maar hetwelk door de Eerste Kamer niet werd behandeld ingevolge haar besluit van 16 *Junij* 1853;) — waren middelerwijl zijne ambtgenooten veel minder gelukkig in het tot stand brengen eener wettelijke regeling der onderwerpen, die tot hun werkkring behoorden. Vooral de Minister van Justitie NEDERMELJER VAN ROSENTHAL had weinig voorspoed op zijne wapenen. Diens voorstellen tot regeling der Ministerieele Verantwoordelijkheid en omtrent het regt van Vereeniging en Vergadering, geraakten zelfs in het onge-reede, terwijl eene regeling der Politie (24 *Maart* 1852) en zijne voordragt eener Regterlijke Inrigting mislukten. Dezen afloop kon ik niet anders dan toejuichen met het oog op de eischen die ik mij van eene betere regeling van het Justitie-wezen had voorgesteld, waaromtrent ik toen reeds de gelegenheid had mijne denkbeelden volledig uiteen te zetten (13 *Mei* 1852); eene taak door mij sedert zoo menigwerf hervat, doch helaas! zonder ooit mijne wenschen te mogen zien verwezenlijken. Overigens viel er bij de gestadige tegenwerking die deze Minister van de hierboven vermelde vereeniging ondervond, op weinig anders te wijzen dan eene regeling van het regt van *Enquête*, waarover ik mijne gedachten op 13 *Julij* 1850 ontwikkelde; vooral ten betooge dat dit regt te vaak of te onpas aangewend, tot verbreking van een behoorlijk evenwigt der magten kon leiden en daartoe dus alleen dan moest worden overgegaan, wanneer de gewone middelen van onderzoek waren uitgeput. Toen later een voorstel tot het houden eener enquête omtrent de zeemagt die Nederland behoeft, werd behandeld, meende ik daartegenover het standpunt door de Regeering in te nemen te mogen aanduiden (16 *Dec.* 1861). Zelf heb ik (21 *Oct.* 1852) eene enquête voorgesteld naar den toestand onzer zeevisscherijen; maar later dit voorstel teruggenomen naar aanleiding der toezeggingen van THORBECKE op 17 *Nov.* van dat jaar. In 1854 werd door de Regeering zelve eene commissie van onderzoek hieromtrent ingesteld.

Terwijl VAN BOSSE de zoogenaamde scheepvaartwetten tot stand bragt, alsmede eene wet op het briefport, die ik ondersteunde als een eerste stap naar het *uniform port* (6 *Maart* 1850) en eene Muntwet, die naar mijn voorstel werd gewijzigd (16 *Maart*—16 *April* 1850), viel zijne Rentewet, evenals — en dit met algemeene stemmen — eene wet tot goedkeuring van een tractaat op den Nadruk door VAN SONSBEECK met Frankrijk gesloten, welke beide laatste voordragten door mij werden bestreden (12 *Maart*, 4 *Aug.* 1852 en 22 *Junij* 1855).

Zoo stonden de parlementaire omstandigheden — toen geheel onverhoeds

op het kerkelijk gebied eene gebeurtenis plaats greep, die onder gepaste en voorzigtige voorbereiding, gereedelijk en zonder schokken kon zijn tot stand gekomen; maar die nu eene beweging te voorschijn riep in den lande, waaronder het Kabinet, met April 1853, aan eenen plotseligen dood kwam te bezwijken.

De gouvernementeele leiding van THORBECKE, waarin ik altijd veel meer een *autoritair* dan een *liberaal* karakter heb waargenomen (1), had in dat tijdsverloop vele en voor 's Lands toestand onmiskenbaar nuttige uitkomsten weten te verkrijgen. Ware er eenige meerdere tegenstand en wat minder overmaat van gezagsontwikkeling geweest — de uitkomsten zouden ongetwijfeld nog heilzamer zijn geweest voor den lande.

Nu trad met eene door de Kamer-ontbinding vernieuwde vertegenwoordiging, die zeker in uitstekende talenten en in mannen van kennis en ondervinding niet voor die van 1848 en 1850 behoefde onder te doen, een nieuw Kabinet te voorschijn met VAN HALL aan het hoofd, den man aan wien in vroeger tijd ons finantiewezen zooveel was verschuldigd. De wet op de Kerkgenootschappen kwam weldra onder zijne leiding tot stand en bragt de noodige kalmte in de gemoederen terug. Bij die gelegenheid kon ik mijne denkbeelden over de voor ons land met zijne gemengde bevolking wenschelijke verhouding tusschen den Staat en de Kerkgenootschappen ontwikkelen (13 Aug. 1853). Later besprak ik het Collatie-regt als eene miskennen van die verhouding in onzen tijd (8 Dec. 1860).

De Minister van Justitie DONKER CURTIUS meende destijds het werk der

---

(1) In eene rede van 10 Mei 1854 over het ambestuur, zeide ik: »Krachtsontwikkeling van het centraal gezag was het regeeringsbeginsel van het vorig Gouvernement" en bestreed ik tevens die rigting, als ongeschikt voor onzen landaard (Red. en Adv. 168 vlg.). Als voorbeeld kan strekken de bejegening van het even belangeloos als vaderlandslievend aanbod door J. C. BAUD in Januarij 1850 gedaan, zooals deze later, in eene merkwaardige rede van 6 Dec. 1851 mededeelde, om den nieuwen Gouverneur-Generaal DULMAER VAN TWIST te vergezellen, ten einde met hem: »zonder belooning uit 's Rijks schatkist, op de plaats zelve te gaan onderzoeken of er middelen zijn, om met behoud van het Cultuurstelsel, hetwelk voor onzen handel, voor onze scheepvaart en voor onze financiën zulke rijke vruchten draagt, het kwaad, indien het ontstaat, voor goed te keeren." Toen de heer VAN TWIST dit voorstel aan THORBECKE overbragt en daarvan zelfs de voorwaarde zijner aanvaarding wilde maken, was het antwoord, volgens de eigene mededeeling van T. bij eene rede van 25 Nov. 1864: »Gij gaat alleen of gij gaat niet". — Zoo werd aan eene zaak die voor ons koloniaal bestaan de heilzaamste gevolgen kon hebben opgeleverd, de bodem ingeslagen. GROEN VAN PR. verklaarde, dat hij de redenen dier weigering niet kon eerbiedigen daar hij ze niet kende; hij voegde er bij: »Moge eerbiediging mogelijk zijn als ze eenmaal bekend zullen worden. Vooral wensch ik dat geenerlei partij-inzichten invloed zullen gehad hebben, waar onderscheid van politieke kleuren niet te pas kwam" (8 Dec. 1851). In 1873 werden door GROEN VAN PR. brieven van T. uitgegeven; in een brief van 29 Oct. 1830, schreef T. aan GR.: »Het kan niet genoeg worden herhaald dat het bondgenootschap des Gouvernements met de liberale gevoelens de hoofdoorzaak is van ons ongeluk."

Regterlijke Organisatie te moeten hervatten. Bij Koninklijk besluit van 24 Sept. 1853 werd eene commissie ingesteld tot het beramen van grondslagen en om na overleg met hem, over te gaan tot het ontwerpen eener wetsvoordragt, in verband met de noodige verbeteringen in de Wetboeken van Burgerlijke Regtsvordering en Strafvordering. Hare zamenstelling kon intusschen weinig eenheid in hare voorstellen doen verwachten en het was dan ook van dien tijd af dat het verschil van opvatting tusschen GODEFROI en mij dagteekent, hetwelk sedert tot een onafgebroken strijd over de hoofdbeginselen eener voor ons land geschikte inrigting heeft gevoerd. Destijds en sedert heb ik te vergeefs getracht ingang te verschaffen aan een eenvoudig en min kostbaar stelsel: — in de burgerlijke zaken, met uitzondering van die der kantongeregtten, eene behandeling in eersten aanleg bij de regtbanken in den regel met hooger beroep op den Hoogen Raad en alleen beroep in cassatie voor kleinere zaken; in strafzaken de behandeling door de regtbanken met vier regters, met uitzondering van de zwaardere strafzaken, die met zes regters door die in de hoofdplaatsen der provinciën moesten worden afgedaan zonder hooger beroep, maar met beroep in cassatie. Niet geheel juist heeft men mij wel eens aangemerkt als een voorstander der afschaffing van het appel in burgerlijke zaken (HEEMSKERK, *Praktijk* II, 162. BUIJS, *Grondwet* II, 463); een misverstand reeds besproken in eene nota van 23 Febr. 1872 en eene rede van 17 Maart 1873. De commissie van 1853 hield drukke vergaderingen, maar kwam niet tot eenstemmigheid. De meerderheid bragt haar verslag uit; van mijn kant onderwierp ik mijn stelsel, op 11 Aug. 1854, aan het oordeel van den Minister van Justitie in den vorm van een ontwerp, hetwelk in 1860, achter een Advies over regterlijke organisatie, is afgedrukt en verzocht ik evenals MEEUSEN, op 7 October mijn ontslag, waarna de commissie op 10 Oct. werd ontbonden. Het ontwerp van den Minister DONKER CURTIUS van 13 Nov. 1855 kwam in de hoofdtrekken met mijn voorstel overeen, doch verviel met zijne aftreding op 1 Julij 1856. Een voorstel van DULLERT, om het verslag der Commissie van 19 Dec. 1853 te laten drukken, bestreed ik omdat zij besloten had dat het gevoelen der minderheid daarin niet zou worden opgenomen en men dus de gevoerde beraadslagingen daaruit niet kon leeren kennen (30 Nov. 1854).

Eene regeling van het Armbestuur en die van het regt van Vereeniging en Vergadering werden vastgesteld op vrijgeveige grondslagen, hetwelk ik trachtte te betoogen in de daarover gevoerde debatten (10—13 Mei 1854—5 Maart 1855); maar op het gebied der afschaffing van belastingen deed dit Kabinet, dat, uit den aard van zijn ontstaan en in den toenmaligen economischen toestand, de conservatieve beginselen geroepen scheen te verdedigen, een stap waardoor het metterdaad aan de oppositie (men noemde deze destijds de „tegenovergestelde rigting”) eene soort van overwinning bezorgde, waarbij het Kabinet dan ook door drie vroegere, deels bevriende Ministers van Financien, met grooten nadruk maar te vergeefs werd bestreden. Deze politieke zwen-

king, welke ik mij toen veroorloofde met den naam van de „politiek van het succes tot elken prijs” te bestempelen en waarvan ik later de gevolgen heb afgeschilderd (8 *Junij* 1855, 18 *Nov.* 1876; verg. eene rede van VAN BOSSE op 18 Jan. 1870 in de Eerste Kamer) bragt eenige verwarring te weeg in de conservatieve gelederen, die tot dusver het Kabinet VAN HALL hadden ondersteund, maar welke dit niet had weten te zaâm te houden en waaronder het eindelijk tot aftreding werd genoopt om plaats te maken voor een Kabinet VAN DER BRUGGHEN—SIMONS.

Een destijds door mij ingediend voorstel tot instelling van plaatselijke gezondheidsraden met een toezigt op de woonverblijven, in het belang der mingevoede bevolking, mogt wel is waar de goedkeuring verwerven van GROEN VAN PRINSTERER (21 *April* 1856) en vele andere leden, maar bezweek onder den tegenstand van THORBECKE en zijne volgers met eene meerderheid van slechts weinige stemmen. De sedert geblekene onmagt der gemeentebesturen, op wier roeping men zich tot bestrijding van mijn voorstel beriep, heeft in den langen tijd, sedert verlopen zonder dat er iets wezenlijks werd gedaan, de noodzakelijkheid van zoodanige regeling duidelijk aangetoond. (Verg. mijne redevoeringen van 4, 8 en 9 Maart 1872, over de sociale quaestie).

Onder het nieuw opgetreden bewind hadden, na de vervanging van SIMONS door A. G. A. VAN RAPPARD, de gedenkwaardige beraadslagingen plaats over de regeling van het Lager Onderwijs, waarvan ik als het resultaat meende te mogen aanduiden, dat het juist datgene tot stand had gebragt waarvan zijn optreding de veroordeeling was geweest. Wat ik destijds tot verdediging dier voordragt heb aangevoerd is steeds mijn ideaal gebleven: eene godsdienstig ingerigte school voor allen toegankelijk en bruikbaar, waarop van wege de kerkgenootschappen aan de kinderen der verschillende gezindten leerstellig onderwijs wordt gegeven, als het symbool van eenheid en vrede onder de Nederlandsche Natie, en daarnevens de bijzondere school in volkomene vrijheid (7 *Julij* 1857) (1). Een amendement namens een aantal leden voorgesteld en door mij verdedigd, om geen uitkeeringen aan bijzondere scholen toe te laten, werd aangenomen met algemeene stemmen (11 *Julij* 1857). Twee tegenstemmers (MEIJLINK en DOMMER VAN POLDERSVELDT) verklaarden later dat zij daarmede zich hadden vergist. Thans is deze opvatting veranderd; maar daardoor is dan ook volgens het gevleugeld woord van den Minister HEEMSKERK: „het mooi er afgeraakt”. (19 *Maart* 1886). Mijne instemming met het beginsel van Leerpligt, gaf ik

---

(1) Merkwaardig was de verdediging van dit denkbeeld door een verlicht Katholiek, den heer J. A. ALBERDINGK THIJM, op St. Lucas 1885, in dezer voege: *»Zal de toestand verbeteren, zal de zaak der waarheid er bij winnen, zal de liefde er mee gediend zijn, dat de Nederlandsche kinderen van verschillende kleur niet van der jeugd af met elkaar hebben kunnen omgaan? dat op de scholen der orthodox-gereformeerden naar hartelust tegen de H. Kerk gespookt zal worden? dat op de scholen der modernen niet meer door een gemengd toezigt gewaakt worde tegen het verbreiden van stellingen onvereinigbaar met den eerbied aan anderer overtuiging verschuldigd?»* (Volksalmanak voor Ned. Katholieken. Voorredien. 1886.)

reeds destijds te kennen, maar werd door de Kamer verworpen (14 *Julij* 1857). Sedert ben ik meermalen daarop teruggekomen, in verband met den Kinderarbeid (4—9 *Maart*, 22 *Nov.* 1872 en 17 *Junij* 1878). Ware er sedert aan dit gewigtig onderwerp niet de buitensporige ontwikkeling van 1878, maar eene door welbegrepen algemeen regt en belang bestuurd wending gegeven, waartoe de kiem in het toen vastgestelde ruimschoots te vinden was, dan zoude voor dit misschien wel het belangrijkste van alle onze nationale instellingen, eene uitkomst zijn verkregen, waarheen thans van alle kanten, even radeloos als vruchteloos wordt gestaard.

Op 19 *Nov.* 1857 drong ik aan op de intrekking van de wet van 3 *Sept.* 1807, *sur le taux de l'intérêt de l'argent* en reeds in *Dec.* mogt ik een daartoe strekkend voorstel helpen verdedigen, vooral ook met een beroep op de mannen der praktijk. Van deze debatten gaf een geacht staathuishoudkundige, de heer BAUDRILLARD, een breed overzicht in het *Journal des Débats* van 2 *Maart* 1858, ten einde die vrijheid ook voor Frankrijk te verwerven. Hij besloot zijn betoog aldus: „*En demandant la révision de la loi de 1807, nous avons pour nous non seulement l'autorité de la théorie économique, mais les besoins sociaux, mais l'expérience, mais l'exemple de gouvernements et de nations qui n'ont rien de chimérique dans leurs allures, enfin le témoignage des hommes les plus distingués que le génie de la pratique recommande chez les mêmes peuples.*” Eerst bij de wet van 12 *Januarij* 1886 werd aan zijn verlangen voldaan, nadat in 1836, 1857 en 1871 daartoe vergeefsche pogingen waren aangewend. Thans geldt deze vrijheid overal, behalve in eenige Zwitsersche kantons en sommige Staten van Noord-Amerika.

Ook werd nog in die dagen door VAN DER BRUGGHEN al weder een voorstel gedaan van eene Regterlijke Organisatie. Dit was de twaalfde sedert het Wetboek van 14 *Julij* 1809, volgens de reeks opgenomen in mijne nota van *Februarij*, waarbij ik, als ook nog in eene nadere van *October* 1857, mijne inzichten verdedigde. Een stelsel van beregting der strafzaken werd vervolgens door DE KEMPENAER, SANDER, den heer ELOUT VAN SOETERWOUDE en mij, bij een zestal amendementen voorgesteld: — de regtbanken, regtdoende met vier regters, werden daartoe aangewezen; de zwaardere strafzaken te beregten door de regtbanken in de hoofdplaatsen der provinciën, met zes regters; een en ander zonder hooger beroep, maar met een beroep in cassatie op den Hoogen Raad. Ons voorstel, hetzelfde wat ik reeds vroeger had aanbevolen, verviel echter daar VAN DER BRUGGHEN op 28 *Feb.* 1858 aftredende, tegelijk zijne wetsvoordragt terugnam; iets wat hij welligt beter ter beoordeeling aan zijn opvolger had kunnen overlaten.

Verschillende Kabinetformatiën volgden, waaronder een van *fusie*, wiens karakter ik mij verstoutte met dat van *confusie* te vereenzelvigen. Gelijk ik reeds had gedaan tegenover het voorstel eener nieuwe Regterlijke Inrigting van VAN DER BRUGGHEN, bij de twee schriftelijke nota's, waarin ik mijne beginselen had uiteengezet, bekwam ik op nieuw daartoe de gelegenheid bij eene andermalige voordragt, nu van den Minister van Justitie Boor, om

mijne gedachten ook daarover te ontwikkelen (24 *Mei* 1859); maar ook wederom deze poging mislukte, en zulks ten gevolge van een inderdaad louter politiek tornooi, ditmaal over de beteekenis der Grondwet omtrent de roeping van den Hoogen Raad: — hetzij als Hof van Cassatie, hetzij als Hof van Appel — tusschen THORBECKE en DE KEMPENAER, waarin de eerste, gelijk bij den parlementairen toestand ook niet anders te verwachten was, overwinnaar bleef; maar waarbij tevens het voor de behoeften van Nederland aangewezen stelsel van twee gewone trappen van regtspraak in de burgerlijke regtsgedingen, het onderspit moest delven; — in mijn oog eene groote ramp voor de regtsbe-deeling, waarvan sedert geen herstel mogt worden verworven.

Aan eene regeling van het bestaan en de regten der vreemde vennootschappen — eene zaak die nog steeds op regeling wacht — kon ik gelijk die was voorgesteld, geen goedkeuring schenken (19 *Nov.* 1857, 23 *April* 1858, 17 *Mei* 1859). Zij werd met eene groote meerderheid verworpen. Later heb ik ook nog gewezen op de onbehoorlijke concurrentie die zij onzen handel en onze nijverheid aandoen zonder de lasten te dragen waaraan deze zijn onderworpen, ter gelegenheid der belasting van de erfopvolging in de regte lijn en het voorstel van eene klassenbelasting (17 *Mei* 1878 en 18 *Junij* 1884).

De regeling van de zaak der Spoorwegen door middel van concessiën, bij wier bestrijding ik mij onder de volgers van THORBECKE kon scharen, terwijl ik mij naderhand met zijne regeling van de Spoorweg-Exploitatie in geen en deele kon vereenigen (19 *Dec.* 1878), werd met geringe meerderheid door de Tweede Kamer aangenomen, nadat eene wijziging in de rigting der wegen, door THORBECKE en drie andere leden met mij voorgesteld, was afgewezen op grond dat ons voorstel de grenzen van het regt van amendement overschreed (18 *Nov.* 1859. Verg. hiermede de noot op blz. 346 der *Redev. en Adviezen* 1849—1861). Het voorstel werd daarop door de Eerste Kamer verworpen; en het was door deze bres, dat de politiek van het succes tot elken prijs binnendrong en een nieuwen triump wist te behalen. Een tweede Kabinet VAN HALL trad op, dat zich kenmerkte door eene hernieuwde poging, ditmaal door den even ijverigen als bekwamen Minister van Justitie GODEFROI aangewend, om de zaak van de Regterlijke Inrigting tot een einde te brengen; een voorstel waartegen ik op nieuw, zoowel bij eene schriftelijke nota, waaraan het voorstel eener andere regeling was toegevoegd, als bij een afzonderlijk in druk uitgegeven Advies en later bij eene lange reeks van parlementaire redevoeringen, mijne bezwaren ontwikkelde. (7—22 *Nov.* 1860. *Themis* 1861, p. 117.) De aanleg van de spoorwegen door den Staat kwam middelerwijl tot stand en ook de Regterlijke Inrigting van GODEFROI werd aangenomen; maar, ten gevolge van een voorbehoud door DULLERT voorgesteld omtrent de indeeling der regterlijke collegiën, buiten dadelijke toepassing gehouden.

Het was in deze dagen dat een opzienbarend voorval, met betrekking tot de steeds gevolgde en geheel eigendunkelijke wijze van uitgifte der zoogenaamde Cultuurcontracten (het zoogenaamde PANGKA-contract), mij aanleiding gaf tot

het opperen van bezwaren, gevolgd door het voorstellen eener motie, alleen de zaak, welke mij van naderbij bekend was, betreffende, maar jegens de Regeering zelve niet in het minst vijandig, om bij haar op de vaststelling van wettelijke regelen omtrent de uitgifte van deze contracten aan te dringen. (10—11 *Mei*, 16 *Oct.* 1860.) Een mij nog steeds onbegrijpelijke weerzin bij de Regeering om aan dit eenvoudig en regtmatig, binnen zeer duidelijk aangewezen grenzen uitgedrukt verlangen, tegemoet te komen, heeft tot zoodanige uitkomsten geleid, dat ik mij later openlijk moest afvragen of het niet wellicht beter ware geweest als een verstokte *Torij*, op dat punt de stem der beginselen in mijn binnenste te smoren en van twee kwaden, in 's Hemels naam, dan nog maar het minste te kiezen? (26 *Mei*, 11 *Dec.* 1863, 8—9 *Dec.* 1871.) Evenzoo kreeg eene motie van afkeuring door mij voorgesteld omtrent de handelingen der Regeering ten opzichte der Delftsche Akademie eene aanzienlijke meerderheid van stemmen (13 *Dec.* 1861); waarop later de afstemming der Begrooting van Binnenlandsche Zaken van den Minister VAN HEEMSTRA, evenals vroeger die der Begrooting van Koloniën, volgde.

Hier valt nog te vermelden, dat bij de behandeling der wet betreffende de Nationale Militie van 19 Aug. 1861, de Grondwettige vraag en die der plaatsvervangende, gelijk zij zich destijds voordeden, door mij uitvoerig werden besproken. (29 *Junij*, 15 *Julij* 1861.) Een voorstel door mij gedaan om op het voorbeeld van Frankrijk, de plaatsvervangende van Regeeringswege naar vaste regelen te doen plaats hebben, werd door de Regeering bestreden en door de Kamer verworpen.

Deze was de politieke toestand, waaronder ik mijne hierboven aangeduide rede van 25 November 1861 uitsprak; en het was ook deze gelegenheid welke ik te baat nam om de beginselen van Koloniale Politiek bloot te leggen, welke, zoo door de studie der werken en geschriften van onzen meest oorspronkelijken Staatsman van den lateren tijd — VAN DEN BOSCH — *the great colonial genius*, gelijk de Engelschen hem pleegden te noemen, — als door het aandachtig volgen der vertoogen van J. C. BAUD, ROCHUSSEN, STOLTE en den heer G. L. BAUD tegenover die van SLOET TOT OLDHUIS en VAN HOEVELL, met het oog op het algemeen belang des lands en van onze overzeesche bezittingen, zich bij mij hadden geworteld en waren gerijpt tot eene vaste en innige overtuiging. Leerrijk bovenal waren de debatten over het Indische Regeeringsreglement — het werk van BAUD en PAHUD, dat men meermalen heeft beproefd te doen voorkomen als afkomstig van de liberale rigting. Een en andermaal werd dit beweerd door VAN BOSSE, dien ik telkens op de mindere juistheid daarvan heb gewezen (21 *Dec.* 1864, 8 *Dec.* 1871); nu weër onlangs in de Eerste Kamer door den heer FRANSEN VAN DE PUTTE. Het zij genoeg op te merken, dat tot de bestrijders en tegenstemmers, op 8 Aug. 1854, behoorden THORBECKE, VAN BOSSE, VAN HOEVELL en SLOET TOT OLDHUIS, alsmede GROEN VAN PR., MACKAY, VAN LYNDEN en ELOUT VAN SOETERWOUDE. Het gaat dus niet aan te willen pronken met

vederen, die alleen en uitsluitend aan de conservatieve partij toebehooren. Uit dit een en ander heeft zich sedert voor mij een lang tijdperk van strijd ontwikkeld, waarin ik, steeds te vergeefs, getracht heb aan het Nederlandsch-Koloniaal stelsel, ik zeg niet zijn behoud te verzekeren, maar een zwakken steun te verleen en waarvan de noodlottige uitkomsten thans wel door niemand meer kunnen worden miskend of geloochend. De welsprekendheid der feiten is beter en duidelijker dan mijne vertoogen, in staat geweest, maar nu op gevoelige wijze, om ieder wien 's Lands belang ter harte gaat van hare gegrondheid te overtuigen. Het is eene genoegdoening maar van de bitterste soort, wanneer ernstige waarschuwingen, in tijds gedaan, waarbij 's Lands welvaart op het nauwst was betrokken, door den loop der tijden maar al te zeer worden bevestigd. Treurige ervaring van dien aard werd door mij verkregen sedert deze strijd over ons koloniaal stelsel werd aangevangen en voortgezet.

Op 16 December 1861 sprak ik tot VAN HOEVELL als volgt:

»Zoolang gij niets geeft wat naar een stelsel gelijk; zoolang gij geen eigen stelsel hier komt ontwikkelen, dat onafhankelijk zal wezen van de marktprijzen der koloniale waren, zoolang is in uwe oppositie tegen het bestaande stelsel geen de minste waarde gelegen.»

Drie jaren later (17 Dec. 1864) zeide ik:

»Hier ziet ge twee batige saldo's en zij zijn klein in vergelijking met vroegere; maar neemt er uw hoed voor af — gij zult ze niet wederzien.»

Bij diezelfde rede wijzende op de gevolgen als eenmaal het Staatsbelang geheel zou zijn achtergesteld bij de zelfzuchtige belangen van klassen of individuen:

»Dan worden de sluizen opengezet. Dan worden de werkkrachten der Javanen ten beste gegeven. Dan worden er *crédits mobiliers* opgericht en maatschappijen voor handel en nijverheid gesticht en banken van verschillenden aard gevestigd. Dan wordt de kapitaal-magt aangewend: — de kracht van het kapitaal, dat naarmate het grooter is, sneller aanwast. Dan woelt de koorts al verder voort; de gejaagdheid neemt toe en de brandende lust naar voordeel, naar gewin, klimt in de gemoederen. Dan roept men: de Javaan moet individueel eigenaar zijn van zijne gronden; opdat die weerlooze mannen, bijzondere eigenaars van die gronden geworden, door den Europeeschen kapitalist te eerder daarvan zullen kunnen worden ontdaan. Dan neemt de spanning toe; dan zijn rust en vrede geweken en al vertoon zich opstand en onrust, al bespeurt men reeds de vernieling van menschen en goederen, toch laat men zich door niets meer terughouden. Dan volgt daar in de geldwereld de eene crisis op de andere.... en waarmede eindigt dit alles?». . .

Wat ik toen tegemoet zag, laat ik liever hier achterwege; maar wijs alleen nog op wat ik (22 Dec. 1876) tot den Minister VAN GOLTSTEIN zeide:

»Wij staan hier niet om te pleiten met re- en dupliek. Wij geven hier onze »adviezen», zooals de g. a. van Hoorn zich gewoonlijk uitdrukt. Aan de toekomst

verblijft de uitspraak of daarop het zegel van waarheid of onwaarheid zal worden gesteld."

Tien jaren zijn sedert verloopen en op 16 Dec. 1886 verklaarde de heer HAFMANS in de Tweede Kamer, zonder tegenspraak te ontmoeten:

»Wij staan hier voor het *fiasco* van het liberale huishouden in Indië."

Het was ook omstreeks dien tijd (*April* 1862) dat ik, naar aanleiding van eene soort van welwillende uitdaging, op 30 November 1861, door den heer ELOUT VAN SOETERWOUDE tot mij gerigt, met betrekking tot de houding der conservatieve rigting in de Kamer en waarbij aan deze het verwijt werd gedaan, dat het haar haperde aan het stellen van beginselen tegenover beginselen, het besluit opvatte om wat ik in dat twaalfjarig tijdsverloop over de groote aangelegenheden van den dag, in de Vertegenwoordiging als mijne politieke beginselen had kenbaar gemaakt, bij één te verzamelen en in druk uit te geven. Met een inleidend woord deelde ik mede wat mij hiertoe aanleiding had gegeven en schetste ik den eigenaardigen toestand van de conservatieve rigting, gelijk deze zich sedert 1848 op het parlementair gebied had vertoond en bewogen, zonder zich evenwel tot eene politieke partij aan een te sluiten, gelijk anderen onder den geheel persoonlijken invloed van THORBECKE en GROEN VAN PRINSTERER hadden gedaan. Verre van de eigenaardige voordeelen daarvan te miskennen, ja zelfs gereedelijk toegevend dat het anders beter ware, trachtte ik de redenen daarvan te ontwikkelen, met aanduiding tevens van het individueele standpunt dat ik tot handhaving van mijne politieke beginselen verkoos in te nemen. Nog in datzelfde jaar, eene rede van GROEN VAN PRINSTERER beantwoordende, werd dit thema meer uitvoerig door mij besproken, en daarbij op eene meer juiste afbakening van zuiver politieke partijen aangedrongen, ook omdat de zijne, die toen slechts drie of vier leden telde, meer was van kerkelijken dan van staatkundigen aard, hetwelk haar altijd in den weg zoude staan om als regeeringspartij op te treden. (13 Nov. 1862).

Reeds vroeger had ik, op een wenk van THORBECKE, in een afzonderlijken bundel de beschouwingen bijeengebragt die in dat twaalfjarig tijdsverloop door mij over de beginselen der Regterlijke Inrigting waren geleverd en welke aan GODEFROI aanleiding gaven tot een schrijven van 13 Januarij 1861, hetwelk onder de meest gewaardeerde *pretiosa* eener talrijke verzameling van autographen mijner tijdgenooten ligt gerangschikt.

Zoo trad dan nu met 31 Jan. 1862, ten tweede male een Kabinet THORBECKE aan het roer van den Staat; doch het waren nu niet meer dezelfde ruimte van blik, noch vooral de vroegere vastheid van hand, die aan de algemeene zaak de leiding wisten te geven. THORBECKE, wien vroeger PAHUD, een regeeringsman van beproefde kennis en groote Indische ervaring, als Minister van Koloniën ter zijde stond, gaf nu zeer blijkbare teekenen dat hij op dat punt gereed stond in eene andere rigting over te gaan. Al dadelijk bleek van den

invloed die van nu af aan door VAN HOEVELL werd uitgeoefend, door een Koninklijk besluit van 12 Maart 1862, omtrent het radikaal en de opleiding der Indische ambtenaren te Delft. Evenals tegen de regeling door VAN HEEMSTRA, stelde ik ook nu wederom een motie van afkeuring voor; maar die nu werd verworpen. De vergelijking der beraadslagingen van 19 Jan. 1849, 13 Dec. 1861 en 1/2 Mei 1862 is niet zeer geschikt om de ingenomenheid met het *parlementarisme*, dat is de parlementaire partijregeering te verhoogen. — Later verscheen nog een wetsvoorstel, hetwelk op gelijksoortige gronden door mij werd bestreden (9 Mei 1864), om naast de vrije instelling door BAUD en SIMONS te Delft gegrondvest, er nog eene tweede van Indisch onderwijs te Leiden voor 's Rijks rekening op te rigten. Tot wet verheven op 10 Julij 1864, was dit voorstel geheel in strijd met het in de „Narede” aangeprezen beginsel om de ontwikkeling van „zelfstandige kracht” te bevorderen; het had noodelooze uitgaven voor den Staat en versnippering van leerkrachten ten gevolge. Later is deze inrigting op de gemeente overgegaan en heeft zij een kwijnend bestaan voortgesleept. Bij mijne bestrijding wees ik er op, evenals later bij eene voordragt tot voorziening tegen besmettelijke ziekten (16 Oct. 1872), dat tusschen het proclameeren van fraaie beginselen en het formuleeren daarvan in wetten, dikwerf eene groote kloof is gelegen.

Wel is waar gaf dit Kabinet nog op 8 December 1862, bij monde van den Minister van Financiën BETZ, tot geruststelling der Vertegenwoordiging, die was opgeschrikt door een radikaal vertoog in „*de Gids*” van den heer DES AMORIE VAN DER HOEVEN, met meer andere verschijnselen van gelijksoortigen aard, een programma van koloniale politiek van het zuiverst conservatieve gehalte; maar toch was deze verklaring niet wel overeen te brengen met de genoogdoening en den ophef, waarmede de *Premier* in die dagen, op 26 Mei 1862, had gesproken van den sprong van een eeuw in twaalf jaren tijds en met zijn zeggen, op 12 November 1862, dat hij er niet zoozeer tegen opzag om „*te gaan draven. De Medische pas was hem te langzaam*” (1). Dit program *in extremis* voorgedragen, was dan ook niet bij magte om althans de Eerste Kamer te weêrhouden van de afstemming der begrooting van den Minister van Koloniën UHLENBECK, die daarop aftrad om, vreemd en ongeloofelijk voorzeker uit een zuiver constitutioneel oogpunt, te worden vervangen door een Staatsman van vrij wat meer doortastende geaardheid dan hij wiens begrooting door de Eerste Kamer, tot handhaving van de conservatieve koloniale politiek, was verworpen geworden.

De octrooien van uitvinding, gegrond op eene wet van 25 Jan. 1817, waarvan de misbruiken en nadeelen uit de rapporten over de tentoonstelling te

(1) „*Natura nihil agit per saltus*”. (8 Dec. 1874). — Op 4 Nov. 1868 gaf KOORDERS, een begaafd en te vroeg gestorven lid der Tweede Kamer voor Haarlem, eene scherpe kritiek van T.'s houding in de koloniale politiek. Ook andere beschouwingen door hem destijds voorgedragen, verdienen hooge waardeering. (Bijblad 1868—69, II, 119, 143, 219).

Londen van 1862 duidelijk waren gebleken, gaven mij aanleiding om op de intrekking daarvan aan te dringen (10 Dec. 1864). Zij had plaats bij de wet van 22 Junij 1869. De zucht om hierop terug te komen schijnt mij niet geregtvaardigd, gelijk ik later, naar aanleiding van het verdrag van Parijs van 20 Maart 1883, over den zoogenaamden „*Industrieelen Eigendom*”, met een beroep op de feiten heb aangetoond (2 April 1884).

Niemand zal kunnen beweren dat de regeling van het Middelbaar Onderwijs en die van het Geneeskundig Staatstoezicht, in 1863 en 1865 tot stand gekomen, de blijken dragen van een juist begrip der bestaande behoeften en van groote wetgevende verdienste. Mijne bezwaren, tegen de eerste — ontleend aan de vereeniging van Gymnasiaal en Akademisch onderwijs in het begrip van Hooger onderwijs en ook: „*om toch niet op eens en zoo veel allerlei soort van wetenschap in de jonge hoofden te willen te zamen brengen*” (4—11 Maart 1863, 25 Nov. 1865 en 12 Dec. 1882); — en tegen het laatste, omdat ik daarin een rigting ontwaarde, die al te centralistisch opgevat, veel te weinig vertrouwen stelde in en dus niet genoeg overliet aan een behoorlijk zelfbestuur der geneeskunstbeoefenaren (7—27 Maart 1865, 16 Oct. 1872 en 7 Dec. 1883) had ik in het breede maar vruchteloos ontwikkeld. Op het gebied der Justitie heerschte destijds de grootst mogelijke apathie. De Minister OLIVIER — „*abdomine tardus*” gelijk IUVENALIS, IV. 107, zeide, hield zijne ministerieele ambtenaren onledig met het veelomvattend herzieningswerk der Burgerlijke Regtsvordering en der Strafvordering, dat toch niets konde opleveren indien niet alvorens tot het in werking treden der Regterlijke Inrigting van GODEFROI werd besloten.

Het tractaat over de Maas-aftappingen en eene volkomen onverklaarbare diplomatieke aansluiting onzerzijds aan de afzending naar Rusland van de zoogenaamde Poolse nota's, met al de daaraan verbondene bijzondere omstandigheden, ter zake waarvan GROEN VAN PRINSTERER dan ook met zijne vrienden stemde tegen al de begrootingswetten, (waar bleef toen het steeds als „specifiek anti-revolutionnair” verkondigd beginsel?) en die op 25/26 Nov. 1863 aanleiding gaven tot eene pijnlijke woordenwisseling van VAN LYNDEN en mij met den Minister VAN DER MAESEN DE SOMBREFF, en later bijna tot een tweegevecht, terwijl de Eerste Kamer zijne begrooting op 29 Dec. 1863 verwierp — dat een en ander getuigde niet zeer van een doeltreffend en verstandig Staatsbeleid.

Daarentegen heerschte er eene bijzondere werkzaamheid op het Koloniaal gebied, waar de Oost-Indische comptabiliteits-wet en de West-Indische Regeeringsreglementen, onder de medewerking van VAN HEUKELOM en den heer KAPPELJNE, tot stand werden gebragt; en zulks niettegenstaande aan de eerste een beginsel ten grondslag strekte vroeger als ongrondwettig door THORBECKE erkend en bestreden (9 Dec. 1851, 7 Dec. 1852): — de goedkeuring der Indische begrooting bij de Wet. Ook overigens kon ik mij met die voordragt in geen opzigt vereenigen. Aan onze Kamers ontbreekt de noodige

kennis der *détails* en daarmee een volstrekt vereischte om die veelomvattende taak naar behooren te volbrengen. Zij zijn daardoor slechts in staat tot het uitoefenen van *contrôle*; maar zij worden weerloos gemaakt, indien haar een wapen in de hand wordt gelegd, hetwelk zij niet behoorlijk kunnen hanteeren. In het algemeen is daardoor eene tweeslachtige regeerwijze over de Oost-Indische bezittingen ingevoerd, waaruit strijd moest ontstaan tusschen het autokratisch beginsel in de kolonie, vertegenwoordigd door den Gouverneur-Generaal als lasthebber van het opperbestuur en de constitutioneele magten in Nederland, in de eerste plaats die welke wordt uitgeoefend door de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Daarbij beriep ik mij op het gevoelen van STUART MILL, die zoodanig koloniaal beheer noemde het slechtst mogelijke, en dat in hare voorstanders eene volslagene onkunde der voorwaarden eener goede koloniale regeering verraadt, dewijl eene landsregeering onder verantwoordelijkheid jegens de natie die zelf het land bewoont, geheel iets anders is en beteekent dan de regeering van een land onder verantwoordelijkheid jegens de natie van een ander land — wier belangen aanmerkelijk van elkander kunnen verschillen (9 en 11 *Maart* 1864). Over mijne nadrukkelijke bestrijding van deze regeling heb ik sedert geen reden gehad eenig naberouw te gevoelen, nu de ondervinding de juistheid mijner stellingen zoo onwedersprekelijk heeft bevestigd; terwijl aan de voor onze West-Indiën vastgestelde regeeringswijze een uitbreiding werd gegeven, die naar mijne inzichten geheel niet paste op den omvang, noch ook op den staat van ontwikkeling van deze overzeesche gewesten. In plaats van de Grondwet had dan nog eer onze Provinciale Wet ter navolging moeten zijn gekozen (9—15 *Mei* 1865).

Verschillende onderwerpen van inwendig beheer kwamen vervolgens in behandeling, waaromtrent ik mij met de denkbeelden en voorstellen van THORBECKE niet kon vereenigen. De intrekking der Publicatie van 10 Januarij 1805 omtrent de quarantaine — zonder eenige verdere regeling, bestreed ik nadrukkelijk. Zij werd verworpen; doch eene later door mij voorgestelde motie, om op eene wettelijke regeling van die zaak aan te dringen, hoezeer door de Kamer aangenomen, bleef zonder eenig gevolg (17 *Maart*—13 *Dec.* 1864). De doodgeboren Paleiswet van 1 Nov. 1863 leed schipbreuk in de uitvoering, omdat daarbij werd gehandeld zonder eenige raadpleging met de beide Kamers en naar een geheel onvoldoend programma. Er werden dienvolgens plannen vervaardigd, die eene afbraak van het aloude Binnenhof moesten na zich slepen. Eene daartegenover door mij voorgestelde en door de Kamer aangenomene motie tot nader overleg, bleef vruchteloos, daar THORBECKE te kennen gaf dat daaraan toch geen gevolg kon worden gegeven (6 *April*—13 *Mei* 1865). Daarentegen ontbrak alle veerkracht aan de beteugeling van de veepest, die THORBECKE, evenals de quarantaine, grootendeels aan de zorg der gemeentebesturen wilde overlaten. Op 22 Sept., 4 Oct. en 20 Nov. 1865 drong ik aan op meer afdoende maatregelen. Zij zijn eerst in lateren tijd, wel is waar ten koste van millioenen, waar in den aanvang f 60.000 vel-

doende waren geweest, met goed gevolg door den Minister HEEMSKERK aangewend. Mijne vertoogen, afzonderlijk in druk verschenen, bragten niet weinig ontstemming te weeg onder de landelijke kiezers van Delft, die de noodzakelijke afmaking van hun vee met schrik en ontsteltenis tegemoet zagen en daarvan dan ook bij de verkiezingen in 1866 deden blijken, zoodat ik slechts ter nauwernood, bij eene herstemming, gekozen werd. Ook omtrent de bevordering van Kunst en Wetenschap voerde ik met THORBECKE eene gedachtenwisseling over zijne paradoxale stelling: „*Kunst is geen regeeringszaak*”, waarover onze denkbeelden geheel uit elkander liepen (25 Nov. 1862). Van verdere strekking was nog de strijd, dien ik met hem voerde op het stuk van de Provinciale en Gemeentelijke *autonomie* in zake van belastingen. Voor de eerstgenoemde nam ik den handschoen op ter gelegenheid eener wetsvoordragt, waarbij eene belasting werd vastgesteld welke de Staten van Overijssel niet verlangden. Wanneer de algemeene wetten of wel redenen van regt en Staatsbelang, (zooals bijv. eene *progressieve* belastingheffing) zich niet tegen het besluit der Provinciale Staten verzetten, moest de algemeene wetgever zich niet mengen in de beoordeeling van deze huishoudelijke aangelegenheden.

Mijne bestrijding werd door THORBECKE beantwoord met eene anecdote. Prins NAPOLEON BONAPARTE, die ons land in die dagen *incognito* bereisde, had hem gevraagd: „*Zijn hier radikalen?*” Hierop had hij ontkennend geantwoord; maar na mijn betoog had hij zulks niet meer kunnen volhouden. Mijn antwoord was daarop:

»Ik geloof dat ik veeleer in omgekeerden zin zou mogen zeggen dat het kenmerk der radikale theoriën daarin gelegen is, dat noch in het bestuur der provinciën en gemeenten, noch in dat der waterschappen, noch misschien in kerk en school, eenige zelfstandige rigting of inzicht geduld wordt boven die welke men zelve aankleeft, boven zijn eigen wil, dien men overal doordrijft tegen den verklaarden wil van hen die door het volk zijn gekozen en die zelve over hunne belangen wenschen te beschikken. Dat is volgens mij het *radikale* beginsel. Het *liberale* beginsel daarentegen wil eerbiediging op elk eigenaardig gebied van ieders overtuiging. Ja zelfs, al meent men dat eene Vertegenwoordiging in den haar aangewezen kring verkeerd zoude handelen, dan nog berust het liberale beginsel daarin en eerbiedigt die overtuiging, al deelt men ze niet. Dat is volgens mij het ware onderscheid tusschen radikalen en liberalen” (22 April 1864).

Van denzelfden aard was mijn verzet tegen de wijziging der Gemeentewet op het stuk van belastingen, waarbij de $\frac{4}{5}$ der personeele belasting aan de gemeenten werden afgestaan en wijders regelen werden gesteld, die ik een juk van volmaakt finantieel absolutisme meende te mogen noemen. Reeds bij de behandeling der Gemeentewet had ik de stelling verdedigd dat het Rijk en de gemeenten zich niet moesten „*voeden aan dezelfde ruif*” en daarom door de laatsten alleen directe belastingen, geen verbruiksbelastingen, die in den regel en bij voorkeur door het Rijk moesten worden geïnd, zouden mogen worden geheven (24 Mei—2 Junij 1851). Overigens kon, volgens mij, aan de gemeentelijke

autonomie worden vrijgelaten om die heffingen te kiezen welke naar de plaatselijke gesteldheid geraden schenen. Naar deze regeling echter werden allen in hetzelfde dwangbuis gestoken; eene eenvormigheid, die op ongelijksoortige toestanden toegepast, moest leiden tot groote ongelijkmatigheid.

»De gemeenten moeten gehoorzamen. Zij zijn niet langer die natuurlijke verenigingen van bij elkander wonende burgers, die een gemeenschappelijk doel naar hunne eigenaardige behoeften in hun zelfbeheer bereiken met de middelen die zij verkieselijk achten. De gemeente wordt meer en meer eene Staats-afdeeling, een werktuig in handen van de Regeering des lands om uit te voeren al hetgeen het centraal gezag wil dat geschieden zal.»

Daarbij wees ik tevens op de geduchte bres, die in 's Rijks finantiën werd geschoten. (18 Mei 1865). Alles vergeefs. De wet werd aangenomen met 47 tegen 25 stemmen.

Inmiddels ontwikkelde zich eene steeds toenemende oneenigheid in het Kabinet. THORBECKE vond in een verschilpunt van niet zeer overwegend gewicht — de invoering der strafwetgeving in Indië bij wet of bij besluit — eene geschikte gelegenheid om zich met den Minister van Justitie OLIVIER te verwijderen, waarop eene aanvulling plaats vond der opene plaatsen in het Kabinet en met Mei 1866 de beraadslagingen begonnen over de Cultuurwet. Deze eindigden met hare intrekking, nadat eene wijziging door POORTMAN, een getrouw vriend van THORBECKE, voorgesteld op art. 1 der voordragt, was aangenomen. Ook bij dit voorstel had ik mijne bedenkingen tegen de invoering van Westersche regts toestanden in een Oostersch land niet achterwege gehouden; maar die zoowel tegen den Minister FRANSEN VAN DE PUTTE als tegenover JONCKBLOET en den heer KAPPELJNE, met de volste overtuiging verdedigd (1—17 Mei 1866). In eene niet-uitgesprokene rede van Febr. 1882 over de conversie der gemeentegronden in bijzonderen eigendom, heb ik nader nog mijne gedachten over deze mislukte poging tot Oostersche regtsverkrachting uit Westersch eigenbelang, ontwikkeld en medegedeeld wat er al sedert nog in diezelfde rigting was beproefd, nadat de heer FRANSEN VAN DE PUTTE op 6 Julij 1872 weder als Minister van Koloniën was opgetreden (bl. 1—14).

Aldus eindigde het tweede Kabinet THORBECKE, om na deze kortstondige naflikking in zijne onderdeelen, op 30 Mei 1866 plaats te maken voor een Ministerie, ditmaal uit de conservatieve gelederen der Tweede Kamer te zamen gebragt. De eerstbenoemde Minister, die als zoodanig de benoeming zijner ambtgenooten contrasigneerde, was MIJER, aan wien het koloniaal beleid werd toevertrouwd, wel ten blijke hoe dit Kabinet aan eene koloniale *crisis* zijn ontstaan was verschuldigd.

In de voorrede mijner toen uitgegevene redevoeringen over koloniale onderwerpen schetste ik den toestand van dat oogenblik.

»Het nieuwe Kabinet heeft de nationale toekomst in zijne hand. Het slagen zijner pogingen hangt eenig en alleen af van de getrouwheid aan zijne beginselen en

van den moed zijner overtuiging. Zijne roeping is op koloniaal gebied het nog bestaande stelsel te handhaven. Indien veerkracht zijne daden kenmerkt, dan kan het staat maken op krachtigen bijval, niet slechts in Nederland, maar ook in Indië, waar het gevoel van behoefte aan meer conservatieve regeeringsbeginselen dagelijks veld wint."

Wat gebeurde echter? Na de Junij-verkiezingen, tengevolge der gewone aftreding van de helft der Kamerleden, werd nog op het einde van dat zittingjaar, de eerste Begrooting voor Nederlandsch-Indië naar de wet van 22 April 1864, die door het afgetreden Kabinet was ingediend, bijna onveranderd bij eene Kamer, wier mandaat was verstreken en die in geringen getale opkwam, op overhaaste wijze, aan de orde gesteld en doorgedreven. Een en andermaal (21 en 27 Aug.) poogde ik uitstel en verdaging van dat gewichtig werk te verkrijgen, ook door te wijzen op de vele punten, waartomtrent niet bleek van eene bij het nieuwe Kabinet gevestigde overtuiging. Een lid der Kamer, die in ijver en werkzaamheid zeker nooit door iemand werd overtroffen, J. K. VAN GOLTSTEIN, verklaarde zelfs den tijd niet gehad te hebben om het antwoord der Regeering op het Eindverslag na te lezen. Niets mogt baten. De behandeling der Indische begrooting (nog zelfs telkens afgewisseld door een vrij vinnigen strijd over de afdamming der Ooster-Schelde) ging, hoe dan ook, voort. Bij gemis van de mogelijkheid eener behoorlijke voorbereiding vond ik mij niet geroepen daaraan deel te nemen, anders dan om eene enkele feitelijke inlichting te vragen nopens eene met de wet van 3 Julij 1863 strijdige rigting aan den spoorweg van Samarang naar de Vorstenlanden gegeven.

Op 7 September verzekerde MIJER, zelfs tot drie maal toe, „dat hij daaromtrent nadere schriftelijke inlichtingen, eene kaart enz. aan de Kamer zoude verstrekken." Nog denzelfden dag werd de Indische begrooting door de Tweede Kamer toegestaan en na eene behandeling in anderhalve zitting, door de Eerste Kamer afgedaan (bij mijn voorstel tot uitstel had ik daarvoor het zeker minder parlementaire, maar toch juiste woord „*afroffelen*" gebezigd). En nog op den eigen dag der stemming van onzen Senaat (15 September) trad MIJER af; hij, de man die na de *crisis*, waaruit het Kabinet was geboren, de schoone taak had aanvaard om in den parlementairen strijd de banier zijner rigting omhoog te houden, maakte zich uit de voeten om het Gouverneur-Generaal-schap van Indië te gaan bekleeden. Algemeen in den lande was de ontstemming over deze plotselinge gedaanteverwisseling, die voorzeker in haren nasleep onberekenbaar nadeel aan de goede zaak heeft toegebracht. Het was ook nu wederom alsof het *fatum* zijn weg op het koloniaal gebied vervolgde.

De zitting van 1866 op 1867 werd geopend met eene Troonrede, waarin met het volste regt werd gewezen op: „*den veel bewogen en ernstigen tijd*"; en verklaard: „*dat ons volksbestaan, naast God, in zich zelven zijn hechtsten steun had te zoeken.*"

In dien tijd vertoonde zich voor het eerst een verschijnsel aan het lucht-

ruim der Europeesche politiek, dat in zijn nasleep de gewichtigste uitkomsten heeft opgeleverd; — de unificatie van Italie en van Duitschland toch zijn daarvan later de logische gevolgen geweest. Het beginsel dat de Nationaliteiten zijn de volken der toekomst, het eerst door MANCINI, toen hij nog was hoogleeraar in het internationaal regt, gepredikt, (*Deutsche Revue*. Feb. 1886), werd geheel onverwachts door Keizer NAPOLEON III, bij de bekende circulaire LA VALETTE van 16 September 1866, in eene zonderlinge verblinding omtrent Frankrijks belangen, aan het verbaasd Europa voorgehouden.

Bij het adres-debat van 24 Sept. wees ik op de noodwendige gevolgen eener toepassing van dat beginsel, krachtens hetwelk reeds Savoye aan Frankrijk was ten deel gevallen en dat als een donkere onweerswolk zweefde boven de Fransche kantons van Zwitserland en boven de helft van België. Ik voegde daarbij:

»Wij zien dat beginsel ook in andere rigtingen werkzaam. De Poolsche nota's van April 1863 hadden aan dat beginsel hun ontstaan te danken. Zelfs Oostenrijk heeft eene dergelijke nota uitgezonden en is in de Elbe-hertogdommen voor het nationaliteitsbeginsel gaan strijden; maar datzelfde Oostenrijk heeft zich vroeger en later, uit kracht van dat beginsel, zijne Italiaansche gewesten voor en na zien ontvallen. Wij zien, ingevolge dat beginsel, voor Duitschland het begin van de absorptie van de Deutsche Staten in één magtigen Deutschen Staat en wij zijn misschien aan den vooravond van de slooping van het Turksche rijk, dat ook uit kracht van dat beginsel zijne Slavonische, Romanische en Grieksche gewesten ziet uit elkander vallen.»

Wat ons betreft, voegde ik er bij:

»In dat beginsel ligt onze kracht. Tegenover de magtigste mogendheden kunnen wij zeggen: — zietdaar ons regt om door u als natie te worden erkend en geëerbiedigd; het regt dat aan iedere natie, hetzij groot of klein, toekomst, om zelf zijne toekomst te regelen; dat regt ligt in onze taal, in onze geschiedenis, in onze nationale regten en traditiën. In het Nederlandsch Woordenboek ligt meer kracht dan in eenig materieel geweld, dan in vloten en legers. Onze kracht ligt in ons zelfstandig volksbestaan dat wij behouden willen en waarvoor de Natie getoond heeft haar bloed te willen storten. Daarop steunt ons regt, ons nationaal regt — zoowel tegenover den Duitscher als tegenover den Franschman — en daarop moet »in dezen veelbewogen en ernstigen tijd» ook het buitenland worden gewezen.»

Maar daarbij voegde ik nog dat met dit regt dure pligten gepaard gaan; — om ons zedelijk, verstandelijk, stoffelijk en ook in onze politieke verhoudingen te versterken; dat het ons vooral behoorde aantesporen tot eendragt, waarop zoo teregt gewezen werd in de Troonrede.

»Daarop heb ook ik thans willen wijzen in deze Kamer, die met de Natie moet wakker geschud worden en tot behoedzaamheid aangespoord; en die dat moet doen — kracht zoekende in hetzelfde beginsel dat elders dynastiën ondermijnt en

troonen omverwerpt, maar dat ons nationaal regt beschermt: — mits er eene Natie achter staat die zich dat regt en dat bestaan waardig betoont."

Hoe weinig intusschen op deze eensgezindheid viel te rekenen, bleek aanstonds uit de aanneming van de motie-KEUCHENIUS over het optreden van MIJER als Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, die bij dat adres van antwoord werd voorgesteld.

Dringende familie-omstandigheden waren oorzaak dat ik de zittingen waarin zij werd behandeld en aangenomen (26—27 Sept. 1866) niet bijwoonde. Ware ik tegenwoordig geweest, dan zoude ik mij met dat votum niet hebben vereenigd, ofschoon ik geheel deelde in de afkeuring van deze politieke desertie. MIJER toch was de aangewezen politieke persoonlijkheid om het koloniaal programma van zijne partij te verdedigen; maar hij had goedgevonden zulks aan parlementair minder geoeffende handen over te laten. De bestrijding der motie had dan ook niet plaats op eenigerlei grond tot verdediging van en instemming met zijn gedrag; maar alleen en terecht omdat de Kamer daarmede de grenzen van hare bevoegdheid zoude te buiten gaan. THORBECKE onthield zich; hij was bij de stemming niet tegenwoordig en de ontbinding der Kamer volgde onmiddellijk.

Na den terugkeer der Vertegenwoordiging zette ik bij de begrotingen van Buitenlandsche Zaken en Marine, alsmede bij eene later onbegrijpelijkerwijze door de Eerste Kamer verworpene regeling der Schutterijen, mijne beschouwingen voort over de eischen van het behoud onzer nationale zelfstandigheid. (1 en 15 Maart, 16 Mei 1867). Tegenover een nog geheel onzekeren toestand in Indië, kwam van zelve op nieuw het koloniale vraagstuk tegenover de weifelende houding van het Kabinet, ook in verband met den finantieelen toestand ter sprake. VAN NISPEN VAN SEVENAER (de vader) hield eene als altijd merkwaardige rede, waarbij hij in verband met het koloniaal programma van 8 December 1862, de schoone uitkomsten van vroegere tijden vergeleek met de verontrustende verschijnselen, die zich nu begonnen te vertoonen; beschouwingen waarmede ik mij geheel kon vereenigen (30 Maart 1867). Hierin echter vond GODEFROI aanleiding om mij, op scherpen toon, te verwijten dat ik bij de begroting van Koloniën voor 1865, geheel ten onregte, omtrent de batige saldo's had gezegd: „*Neemt er uw hoed voor af, — gij zult ze niet wederzien!*” en om tevens in verband daarmede zich zelven de vraag te stellen: „*Moet ik op nieuw afwachter worden?*” — Bij mijn antwoord besprak ik den loop en de gevolgen, die deze „*Afwachters-taktiek*” had opgeleverd voor de algemeene belangen des lands. Ik eindigde (2 April 1867) aldus:

»Wij zijn in de laatste jaren op dit gebied maar al te zeer afgedwaald en de wrange vruchten wachten ons meer dan iemand op dit oogenblik geloof; maar laten wij dan nu toch voorzigtig zijn en niet verder voortgaan op dezen weg. Geen reactie zij daarbij ons doel, maar restauratie, gelijk ik het eenmaal uitdrukte (1 Mei 1866), van een stelsel dat aan Nederland en Java zulke heilzame vruchten heeft opgeleverd."

De koloniale politiek kwam nog verder ter sprake bij eene wijziging der Indische begrooting (12 *Junij* 1867), toen ik mijne teleurstelling uitsprak, dat deze regeering de voetstappen van hare voorgangster bleef drukken en een weg vervolgde, waarop eindelijk niet alleen de regtmatige voordeelen voor het moederland moesten te loor gaan, maar ook voor den inlander bedenkelijke gevolgen waren te duchten; een weg waarop de eerste eisch van de constitutioneele regeering — trouwe handhaving van eigene rigting en beginselen — door het Kabinet scheen te zijn ter zijde gelegd. Een nieuw veld van beschouwingen opende het voorstel tot regeling der uitgifte in erfpacht van gronden in Nederlands-Indië. Meer bepaald werd daarbij door mij besproken de vraag of de Nederlandsche Staat bevoegd was, naar het regt op Java geldende, om den grond van Java in erfpacht uit te geven, welke vraag door mij in ontkennenden zin werd beantwoord en welk betoog nimmer is wederlegd. Meerdere malen voerde ik daarover het woord en tusschen die regtsbeschouwingen kon ik mij niet weerhouden over den politieken toestand hier te lande rond uit mijn gevoelen uit te spreken (20 *Junij* 1867).

»En nu nog een woord over de politiek, ditmaal niet met het oog op de koloniën, maar op het binnenland.

»Ik vraag: welk een schouwspel zien wij hier? Wij zien een conservatief Kabinet het conservatief beginsel over boord werpen en heul zoeken bij de tegenovergestelde rigting. Wij zien eene oppositie, die thans geene oppositie meer is, maar die lacht, die zich de handen wrijft, die tevreden is, die juicht en die — zwijgt. Wij zien hen, die geroepen zouden zijn, die zouden wenschen het Ministerie te steunen, in de onmogelijkheid daartoe gebragt en gedwongen om, daar zij hunne beginselen niet willen verlaten, een Kabinet los te laten dat hen verlaten heeft.

»En dan vraag ik mij af: of wat tot dit schouwspel aanleiding heeft gegeven politieke wijsheid is? Kan dat leiden tot goede uitkomsten? Of moet zulks de parlementaire regeering in minachting brengen?

»Ook op politiek gebied heb ik het zwak te hechten aan beginselen, aan vastheid van overtuiging. Ik wensch dat aan die beginselen en die overtuiging ook de daden gelijk blijven. Openhartig moet ik bekennen dat, zoolang — en dit is reeds sedert vele jaren — ik de eer heb van deze plaats deel te nemen aan de politiek van mijn land, mijne illusiën te dien aanzien zeer zijn verminderd. In vroeger tijd stelde ik mij wel eens het beeld voor van een Staatsman, als van iemand die zich omtrent het beleid der zaken een groot en vast plan had gevormd, waarnaar het bestuur van zijn land moest plaats hebben; die al de kracht van zijn geest, al de inspanning, die in hem is, aanwendt om het doel, dat hij zich voor oogen heeft gesteld, te bereiken. Maar ik moet zeggen dat dit beeld voor mij geworden is de *rara avis*, de vreemde vogel, die niet meer gevonden wordt.

»Thans leven wij in de dagen van de expediënten, van de transactiën, van de conciliatiën, van de politiek van in en uit, van koud en warm; van de politiek die noch *ja* noch *neen*, of die *ja en neen* te gelijk zegt. Dat is maar al te zeer de rigting der politiek in onze moderne maatschappij en daartegen wensch ik hier een enkel woord te doen hooren.

»Ik heb nog nooit van het bijdraaien — om een plat woord te bezigen — op

politiek gebied heil gezien, hetzij voor een individu, hetzij voor een Gouvernement. Regt is regt en waarheid is waarheid; regt *blijft* regt en waarheid *blijft* waarheid.

»Nu moge het waar zijn dat individuen voor een oogenblik door dergelijke politieke wendingen kunnen worden gebaat; zeker is het dat zij bij het nageslacht geen eer zullen inoogsten. Hun naam van Staatsman gaat er door verloren. Gij ziet het aan CICERO. Dat was een man van die rigting, en als *politiek man* heeft hij zijn roem ten eeuwigen dage bedorven door zijne leer, dat men op het regte oogenblik van rigting moest weten te veranderen (1).

»Maar dit geldt bovenal van Kabinetten. Wanneer deze het beginsel verzaken waaruit zij geboren zijn, waaraan zij hun bestaan te danken hebben, als zij dien weg opgaan, dan meen ik te mogen beweren dat zij den ondergang zullen veroorzaken van dat beginsel; maar zij zullen dan ook met de begrafenis van dat beginsel tevens hun eigen stoffelijk overschot hebben ter aarde besteld."

Het erfpachts-voorstel leed vervolgens schipbreuk op de bepaling omtrent de personen, welke tot mededinging konden worden toegelaten. Verschillende wijzigingen waren voorgesteld: — door mij om althans den inlander niet daarvan uit te sluiten en te laten vervallen de bevoegdheid van den Gouverneur-Generaal om telkens te bepalen of vreemde Oosterlingen tot die mededinging mochten worden toegelaten. Dit besprekende, wederlegde ik tevens een paar zeer karakteristieke redevoeringen van den heer FRANSEN VAN DE PUTTE van 13 en 20 Junij te voren. Onder dit kruisvuur van amendementen bezweek ook dit ontwerp, hetwelk op 27 Junij door de Regeering werd ingetrokken, waarop de Minister van Koloniën TRAKRANEN werd vervangen door den heer HASSELMAN, van wien door zijne onderteekening van het adres der Hoofden van Algemeen bestuur op Java, van 31 December 1864 (Bijlage I mijner koloniale redevoeringen), door zijn geschriften o. a. over den grondeigendom op Java en door zijne langdurige ondervinding, laatstelijk als Resident van Djokdjokarta, eene andere leiding der zaken, naar meer behoudende beginselen, was te verwachten.

Het volgend zittingjaar opende zich derhalve onder gunstiger voorteekenen. Op de Londensche conferentie had de losmaking der betrekkingen van Limburg tot Deutschland door het tractaat van 11 Mei 1867 haar volledig beslag ontvangen. De afdamming der Oosterschelde was gebleken in hare

---

(1) Men vindt dit in een zijner brieven, waar CICERO, I. 9 schrijft aan LENTULUS: »*Numquam praestantibus in republica gubernandis viris laudata est in una sententia perpetua permansio: sed ut in navigando tempestati obsequi artis est, etiam si portum tenere non queas: cum vero id possis mutata velificatione adsequi, stultum est eum tenere cum periculo cursum, quem ceperis, potius quam, eo commutato, quo velis, tandem pervenire.*» MOMMSEN zegt daarom van CICERO: »Als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht, hat er nach einander als Demokrat, als Aristokrat und als Werkzeug der Monarchen figurirt und ist nicht mehr gewesen als ein kurzsichtiger Egoist." Röm. Gesch. III, 602—607. Verg. BOISSIER, *Cicéron et ses amis*, p. 236 (1874); SCHERR, *Sommertagebuch*, p. 165 en de noot in mijne Redev. 1866/73, p. 450.

gevolgen voor België eer voordeelig dan schadelijk te wezen. De veepest was hier te lande met groote veerkracht en aanzienlijke geldelijke opofferingen nagenoeg uitgeroeid en de verschillende takken van volksbestaan verkeerden in eene gunstige gesteldheid.

Toch broeide nog steeds onweder in de parlementaire atmosfeer. Bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1868 besprak ik onder dien indruk, de verhouding der partijen, die elke gewenschte samenwerking verijdelde. Ik vond daarin den sleutel van het geheim onzer achterlijkheid op zoo menig gebied. De zucht om met vereende krachten het land vooruit te brengen ontbrak geheel. Ik wees er op hoe nu althans aan de onzekerheid en de kwijning in Indië een einde moest komen en hoe nu niet door VAN BOSSE aan dit Kabinet gelijke verwijten moesten kunnen geschieden als vroeger door hem tot zijn tegenvoeters waren gerigt.

Bij de begrooting van Buitenlandsche Zaken bestreed ik de diplomatieke zending in Beijeren, waartoe bij den nieuwen toestand in Duitschland voor Nederland geen enkele reden meer aanwezig was. De Kamer deelde deze meening en verwierp dien post op de begrooting.

Het partijvuur sloeg hierop met hevigheid naar buiten. Tegen alle begrippen van regt en billijkheid in, werd, op 26 November 1867, de begrooting van Buitenlandsche Zaken verworpen, niettegenstaande de Limburg-Luxemburgsche verwickelingen op eene voor Nederland hoogst voldoende en eervolle wijze waren afgelopen.

Geen wonder dan ook dat bij deze schromelijke uitspatting van het Parlementarismus, tot eene herhaalde ontbinding moest worden overgegaan, ten einde — ditmaal zonder Koninklijke proclamatie, maar met een verslag aan den Koning van 2 Jan. 1868 — een beroep te beproeven op het gezond verstand en het regtsgevoel der natie.

In dezen hoogst gespannen toestand des Lands, vond ik voor mij geene vrijheid om mijne hulp te weigeren aan het Kabinet, dat kort te voren een onherstelbaar verlies had geleden door het afsterven van den waardigen Minister van Justitie BORRET. Kon er niet onmiddellijk in die opengevallene plaats worden voorzien, dan moest de strijd voor eene volkomen regtvaardige zaak worden opgegeven. Het was niet dan na een grondig onderzoek van al het voorgevallene op diplomatiek gebied en na eene kalme overweging van wat mijn plicht jegens mijn land medebragt, dat de schaal van mijn bijzonder belang niet overwegend mogt wezen en ik mijn besluit heb genomen, hoe hachelijk de gesteldheid ook ware. Ik vertrouwde daarbij geheel en uitsluitend op de deugd van eene zaak, die ik tot het uiterste wilde helpen verdedigen.

Ik nam dus de betrekking van Minister van Justitie aan met ingang van 4 Januarij 1868; en daar met dien dag tevens het Ministerieel Departement voor de zaken der Hervormde en andere Eerediensten en dat voor de zaken der Roomsch-Katholieke Eeredienst werden hersteld, was het tot 15 Januarij,

den dag waarop mijn vriend en ambtgenoot LUIJBEN in functie trad, dat aan mij ook het beheer der zaken van de Roomsch-Katholieke Eeredienst bleef opgedragen.

Reeds op 7 Januarij ontving ik een telegrafisch bericht van den voorzitter der Delftsche Kiesvereeniging VAN RHJN, die mij meldde dat de kandidatuur voor de herkiezing in de ontstane vacature voor de Tweede Kamer, bij acclamatie op mij was uitgebragt. Ik antwoordde terstond dat ik die niet kon aanvaarden, daar ik van oordeel was, gelijk ik steeds ben geweest, dat in zoo weinig talrijke vergaderingen als onze Kamers der Staten-Generaal, de betrekking van Minister des Konings en die van Afgevaardigde des Volks, niet zonder bezwaar gelijktijdig kunnen worden bekleed. Een van die beiden toch moet bij onze toestanden daaronder schade lijden.

De tweede ontbinding der Kamer had inmiddels plaats bij Koninklijk Besluit van 3 Januarij en nu volgde, op 25 Februarij, de opening in eene vereenigde zitting der beide Kamers. Terstond werd er eene interpellatie door THORBECKE aangekondigd over de jongste ontbinding, welke op 2 Maart door den Minister HEEMSKERK werd beantwoord en waarover tot 7 Maart werd beraadslaagd. Daarop werd dit debat afgewisseld met een ander over de diplomatieke onderhandelingen de Limburg-Luxemburgsche aangelegenheden betreffende. Het was bij die gelegenheid, nadat THORBECKE een- en andermaal zijne verbitterde oppositie had bot gevierd, dat ik op 21 Maart ook mijne meening te kennen gaf.

Bij die rede, waarop ik nog steeds met eenige genoegdoening terugzie, bevond ik mij op een zeer eigenaardig standpunt. Zelf was ik niet als bewindsman in die belangrijke zaak betrokken geweest. Mijne plaats in de Vertegenwoordiging had ik opgeofferd louter uit gevoel van pligtsbesef, om eene hoogst wisselvallige betrekking als Minister van Justitie te aanvaarden. Van dit eenigermate neutrale standpunt wat het verledene betrof, kon ik een geheel onbevangen oordeel uitspreken over al het gebeurde, dat ik in zijne bijzonderheden had nagegaan alvorens te bepalen of ik de portefeuille aanvaardde. De uitslag van dat onderzoek was uitermate gunstig voor de Regeering geweest. In Limburg was Nederland losgemaakt van Duitschland en ik kon er daarentegen op wijzen hoe THORBECKE, nu de leider der oppositie van 1868 — toen hij zelf, als hoofd van het Kabinet van 1849, in de gelegenheid was geweest van althans te beproeven om, toen de Bondsdag te Frankfort, op 12 Julij 1848, de uitoefening zijner regten aan den Aartshertog JOHAN had overgedragen, Limburg en daarmede Nederland van het Deutsche bondgenootschap los te maken door onze toetreding te weigeren tot de vestiging van een nieuw centraal bestuur, waaromtrent Oostenrijk en Pruisen, bij verdrag van 30 Sept. 1849, waren overeengekomen, — zelfs niet de allerminste poging had in het werk gesteld om tot de nu zoo gelukkig verkregene uitkomst te geraken. Zonder eenige de minste bedenking had onze toetreding op 23 Nov. plaats gehad (LAGEMANS, *Recueil* III, 241). Daarbij kon ik mij beroepen op het proces-verbaal van 24/27 Nov. 1850, van eene bijeenkomst eener Com-

missie van Rapporteurs, waartoe ik behoorde, gehouden, waarin de mededeelingen van den Minister van SONSBECK omtrent deze toetreding zijn opgeteekend en hetwelk met eene rede van 1 Junij 1859, is opgenomen in mijne Redevoeringen en Adviezen bl. 271—275. Ik deed daarbij een beroep op het eergevoel der Kamer; ik verzocht haar geen dubbelzinnig votum uit te brengen, hetwelk volgens mij niet zoude wezen eene onpartijdige oordeelvelling, maar eene wraakoefening, welke van een Nederlandsch Parlement niet mogt worden verwacht.

De diplomatieke bescheiden betreffende de Limburg-Luxemburgsche aangelegenheden werden daarop met 55 tegen 18 stemmen „voor kennisgeving aangenomen” (21 Maart 1868); iets wat evenzoo op 23 Nov. 1867 was geschied met het Tractaat van 11 Mei, dat veeleer eene betuiging van nationalen dank had verdiend. THORBECKE blies den aftogt met de verklaring: „dat de vraag om het diplomatiek beleid goed te keuren, werd verdrongen door eene andere”. De aldus gewijzigde aanval werd vervat in eene motie van den heer BLUSSÉ, luidende: „dat geen landsbelang de ontbinding der Kamer vorderde”; welke vreemdsoortige beslissing, die eene inconstitutioneele kritiek behelsde van de uitoefening van een grondwettig regt des Konings, door de Kamer met 39 tegen 34 stemmen op 23 Maart 1868 werd aangenomen. Op 28 April werd vervolgens de begrooting van Buitenlandsche Zaken, met 37 tegen 35 stemmen, andermaal verworpen.

Dit was alzoo het parlementaire loon voor de losmaking van Limburg uit het Duitsche bondgenootschap en voor de neutraalverklaring van Luxemburg door de te Londen vereenigde Mogendheden.

In het kortstondig tijdsverloop, gedurende hetwelk ik het Departement van Justitie beheerde (4 Januarij—4 Junij 1868), vond ik toch nog gelegenheid, even alsof mij werkelijk een langer ministerieel leven zoude worden gegund, om een stelsel van verbetering in het regtswezen op touw te zetten. Dit bestond in *partieele* wetsherziening, waarvan de grondtrekken bij eene memorie van beantwoording van het voorloopig verslag over een voorstel tot afschaffing van judicieele boeten enz. werden ontwikkeld. Later stond dan, naar ik mij voorstelde, de weg open, waar langs op breeder schaal nieuwe wetboeken konden worden bearbeid en zamengesteld.

Eene vrij uitgebreide reeks van wetsvoorstellen werd in die rigting door mij aan de Kamer voorgelegd. Zoo werden, behalve de definitieve Begrooting van het vierde Hoofdstuk, de bekrachtiging van een Tractaat, op 11 April 1868, met Italië gesloten, tot regeling van den toestand der naamlooze en andere maatschappijen, eene wet op de regtsmagt van den Hoogen Raad in de West-Indische Zaken en eene andere tot afkoopbaarstelling der Tienden, — bij wijze van *partieele* regeling, voorgesteld: de inkorting van de termijnen van dagvaarding in het buitenland, de afschaffing der judicieele boeten en schadeloosstellingen, de verbetering van het Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk te lande, de intrekking van artikel 1 der wet van 29 Mei 1849,

de regeling der makelaardij en die van het *forum privilegiatum*, bedoeld in art. 159 der Grondwet, met wijziging van art. 92 der wet op de Regterlijke Organisatie. Voorts vond er nog eene regeling plaats bij Koninklijk besluit, van de wijze van overgang der adellijke titels bij regt van eerstgeboorte. Eene Instructie voor de Procureurs-Generaal werd uitgevaardigd tot het doen van plaatselijke inspectiën op de parketten en griffiën. Een stelsel van onderzoek naar de gevolgen van het cellulair stelsel, met het oog op de gezondheid, de zedelijke verbetering en de herhaling van misdrijf, mijns inziens nog steeds dringend noodzakelijk, werd op touw gezet en in de bijzonderheden geregeld.

Maar geen van al die voorstellen van wet werd in definitieve behandeling genomen. Het droeg zelfs een komisch karakter als men de wijze gadesloeg waarop eenige voordragten, ook tot in het geringste, bijv. die eener Naturalisatie, op 28 Maart 1868, werden gedwardsboomd en bestreden; en hoe zelfs nog na mijne aftreding, in het *Handelsblad* van 16 en 17 Maart 1869, het ontwerp tot herziening van het Militair wetboek, dat later meer uitgewerkt, onder MODDERMAN tot wet is verheven, ten heftigste door GODEFROI werd aangevallen; waarvoor hem door den hoogleeraar POLS, die de indiening dier voordragt een waagstuk noemde, waartoe hij zelf had medegewerkt, in eene merkwaardige brochure eene welverdiende teregtwijzing werd toegediend.

Van al het bovengenoemde mogt het mij dus niet gelukken iets tot stand te brengen. Later zijn echter de meesten dezer voorstellen door mijne opvolgers van nieuws af aan ingediend en als gevolg daarvan werden in het *Staatsblad* achtereenvolgens opgenomen: de wetten van 4 April 1869, 6 April 1869, 7 April 1869, nog eene van 7 April 1869 en 12 April 1872; de wetten van 14 November 1879 tot wijziging van het Crimineel Wetboek en het reglement van krijgstucht voor het krijgsvolk te lande en te water en enkel art. 13 der wet van 26 April 1884; waarbij mijne voorstellen, hier en daar verbeterd en vermeerderd, somtijds ook niet ten goede veranderd (bijv. de Tienden-wet van 12 April 1872, die het regt om waardeering te vragen niet gelijkelijk toekent aan den heffer als aan den pligtige, zooals regtmatig geschiedde bij de artt. 4 en 5 van mijn voorstel van 25 Febr. 1868) dan toch de bekrachtiging van den Wetgever hebben verworven.

Na deze bejegening behoef ik niet te zeggen dat ik met een gevoel van innige tevredenheid, ten gevolge der hernieuwde verwerping van de begroting van Buitenlandsche Zaken en der daarop volgende aftreding van het geheele Kabinet, een juk mogt afschudden dat alleen uit pligtgevoel door mij was aanvaard en eene betrekking nederleggen, waarin mij niet slechts niets dan ondank is ten deel gevallen, maar waarbij ik de verkeerde gevolgen van den overdreven strijd der politieke partijen in de ruimste mate heb ondervonden. Een edelmoedig aanbod van den burgemeester van DELFT, VAN KUIJK, die aldaar in mijne plaats was verkozen om door aftreding de kiezers tot mijne herkiezing in staat te stellen, heb ik niet aangenomen.

Mijne algemeene politieke indrukken van die dagen schetste ik een paar

jaren later in de voorrede van een, in Augustus 1870, uitgegeven bundel redevoeringen, door mij als lid der Kamer uitgesproken in de jaren 1866 en 1867, waarin ik weder wees op de dure pligten van Nederland tegenover zijne eigene nationaliteit en op die welke het jegens de Javaansche bevolking had te betrachten. Later in Mei 1873 zijn deze op nieuw in druk verschenen met een aanhangsel, loopende over de jaren 1850 tot 1865 en met een vervolg, behelzende hetgeen tot de jaren 1871—1873 behoort. Te dier gelegenheid schreef ik (31 Mei 1873), na mijne politieke beginselen te hebben geformuleerd:

»Voldeed iedere rigting aan dien billijken eisch dan zou er ten minste in sommige opzigten, een terrein worden ontdekt, waar eendragtige samenwerking mogelijk werd, terwijl, zoo men altijd voortgaat met uit zijne nevelen den politieken vijand verdacht te maken en te verguizen, zonder in het minst aan toenadering te denken of eigene denkbeelden voor te dragen — ten slotte niets overschiet dan wanhoop aan de toekomst van een volk, dat toch nog zoo vele elementen van voorspoed en ontwikkeling aanbood.»

Het tweede gedeelte van mijn parlementairen loopbaan ving aan met het zittingjaar 1871 op 1872, toen mijne geboorte- en woonplaats, het kies-district 's GRAVENHAGE, mij opriep als zijnen vertegenwoordiger. Toen ik destijds op nieuw zitting verkreeg in de Kamer, was het derde Kabinet THORBECKE nog aan het bewind; maar nu waren de krachten zeer aanmerkelijk verminderd. Er heerschte in menig opzicht eene volkomene werkeloosheid op wetgevend gebied. Onbegrijpelijke willekeur viel er bij sommige administratieve beslissingen optemmerken, hetwelk mij herhaalde malen op eene meer zelfstandige rechtspraak van den Raad van State deed aandringen. Ook over de afdoening van zaken bij het Departement van Binnenlandsche Zake werd luide geklaagd. Bij de regeling der jaarwedden van de ambtenaren greep eene zonderlinge voorliefde plaats voor die van den Waterstaat. Kennelijk verzwakt, stierf kort daarop de eens zoo magtige Staatsman, op 5 Junij 1872, waarmede ook zijn Ministerie een einde nam, na eene vruchteloze poging tot invoering van eene algemeene belasting op de inkomsten te hebben beproefd, welke met eene groote meerderheid van stemmen werd afgewezen (2 Mei 1872).

Wat de algemeene politiek betreft opende zich met dat zittingjaar, bij de behandeling der Staatsbegroting, op nieuw een ruim veld voor beschouwingen van meer algemeenen aard, waarbij ik den toestand schetste van die bange dagen met den teruggang, die in onze koloniën viel optemmerken, welke ik vergeleek met de schitterende gesteldheid van vroeger. Tegen de bewering van VAN BOSSE dat het Regeerings-Reglement van 1854 was het werk der liberale rigting, wees ik op de beraadslagingen en op de stemmen van THORBECKE en

VAN HOEVELL, alsmede van MACKAY en den heer ELOUT, daartegen uitgebragt. Hier te lande besprak ik den staat van uitdooving (*marasme*), die in de beide laatste zittingjaren viel waartenemen, waartegenover ik de politieke, finantieele en economische eischen van het oogenblik ontwikkelde (13 Nov., 8—9 Dec. 1871).

Ik besloot deze rede met de aandacht te vestigen op eene zwarte stip, die zich, toen voor het eerst, aan den politieken horizon vertoonde en die sedert tot eene donkere onweêrswolk is aangewassen: — de overweldiging van de wereldlijke politiek door eene confessioneele rigting met een *Schibboleth* als wachtwoord, die zich zelve den onverdienden naam toekende van „*Anti-revolutionnaire Partij*”. Over de onderwijsvraag zeide ik:

»Lang geleden heb ik daarover mijn gevoelens duidelijk uitgesproken. Ik ben een voorstander geweest en gebleven van de openbare school, geen godsdienstlooze school, maar de godsdienstige openbare school, die, als de kerkgenootschappen hun plicht doen, in de tusschen-uren gelegenheid opent om aan de kinderen leerstellig onderrigt in de godsdienst te geven” (1).

Over den invloed daarvan op de verkiezingen:

»Indien een electoraal korps met slechts één punt voor oogen zijne werkzaamheden volbrengt, zoodat de onderwijsvraag daarin alleen en uitsluitend hare uitdrukking zou moeten vinden, onverschillig of de verkozenen al of niet andere bekwaamheden bezitten dan kennis van schoolzaken — dan zou toch het gevolg daarvan moeten worden dat de landsvertegenwoordiging van haar wenschelijk gehalte op zoo menig gebied het een en ander verloor. Als daarbij de vraag werd gedaan, waarom worden er geen verbeterde of nieuwe wetboeken gemaakt; waarom zijn onze koloniën veronachtzaamd en wordt ons koloniaal stelsel veroordeeld; waarom zijn onze financiën gedrukt en is ons krijgswezen in verval, dan zou daarop wellicht kunnen worden geantwoord met de wedervraag: is het ook omdat allen zijn gepraeeoccupeerd geweest door ééne enkele gedachte?” (22 Sept. 1873 en 1 Dec. 1880).

De begrooting van Justitie schonk mij gelegenheid om rekenschap te vragen aan mijne opvolgers van wat er met mijne ministerieele nalatenschap was voorgevallen. Het stelsel van *contrôle* op de uitwerkselen van het cellulair stelsel omtrent gezondheid, zedelijkheid en herhaling van misdrijf, door mij ingevoerd bij circulaire aan de besturen der gevangenis van 30 April 1868; de Instructie voor de Procureurs-Generaal tot het inspecteeren van de parketten en griffiën van 18 April 1868, (14 Mei 1877, 9 Dec. 1880) en de circulaire van 25 Mei 1868, omtrent de toepassing der preventieve gevangenis, waren door hen of ingetrokken of in onbruik geraakt. Het antwoord was even onjuist als onvoldoende (18—20 Nov. 1871). Tevens gaf ik toen en later mijne

(1) GROEN VAN PRINSTERER liet, waar hij den tekst mijner gezegden overnam, de woorden „geen godsdienstlooze school” achterwege (Ned. Ged. 22 Nov. 1871 en 3 Nov. 1872) en zweeg, toen ik hem herhaaldelijk deze weglating onder het oog bragt (17 Nov. 1873, 8 Dec. 1874).

geringe verwachtingen van het cellulair stelsel te kennen, waarover ik reeds vroeger (26 Nov. 1853 en 29 Nov. 1856) mijne denkbeelden had ontwikkeld, die ik later (4 Dec. 1883) herhaalde, en mijn twijfel te kennen gaf of de uitgave der millioenen daaraan te koste gelegd, door de uitkomst geheel zoude worden geregtvaardigd.

In de begrooting van Koloniën vond ik aanleiding om de verwoestingen na te gaan die de grootsche schepping van VAN DEN BOSCH, onder de inbreuken van het particulier belang, had ondervonden gedurende mijne afwezigheid en een blik te slaan in de toekomst zooals ik mij die voorstelde (8—9 Dec. 1871).

Op sociaal gebied besprak ik den kinderarbeid, in verband met de leerpligtigheid; een onderwerp waarop ik reeds vroeger de aandacht had gevestigd (10 Dec. 1864, 28 Nov. 1865). Het verslag eener speciale commissie van 28 Nov. 1867, in 4to van 1514 bladzijden, behelst een schat van mededeelingen daarentrent, waaraan ik hoop dat de parlementaire *enquête* veel nieuws zal kunnen toevoegen. Ik wees toen ook op vele statistieke bijzonderheden en op de gevaren, die het *sociale* vraagstuk in de toekomst kon opleveren (4—9 Maart 1872).

Omtrent de *coalitiën* zeide ik het volgende:

»Het vuistregt van den nieuweren tijd, het toelaten van een dwangmiddel van dien aard, mag de Nederlandsche wetgeving niet ontsieren. Hare taak is eene vrede-lievende oplossing op te sporen; maar de wetgever heeft meer te doen; hij moet zoeken naar de middelen om het proletariaat te beperken; hij moet al wat in zijn vermogen is aanwenden om den toestand der mingevoeden te verbeteren; hij moet wel weten, dat wat wij elders in de wereld — Goddank nog buiten onze landpalen! — aanschouwen, anarchiën gevolgd door despotisme, — dat die verschijnselen geboren uit nijd, afgunst en slechte toestanden, niet zijn een burgeroorlog, een strijd over burgerlijke of staatkundige regten en vrijheden; maar dat die manifestatiën zijn van vrij wat eiger natuur; dat die vernielingen zijn *sociale* krijgvoeringen, die in het binnenste van de maatschappelijke samenleving wroeten en het op den ondergang daarvan toeleggen. Uitwendige gene'smiddelen zijn daartegen zeker raadzaam en noodig; maar de inwendige moet men niet verzuimen. Men moet trachten het maatschappelijk gestel in zijn geheel te verbeteren.»

Later besprak ik de voorzieningen tegen besmettelijke ziekten en de koepokinering, als een beproefd middel, den mensch genadiglijk geschonken ter afwering van een geesel, die in vroegere tijden de gruwzaamste verwoestingen van dood en misvorming had aangerigt; (16—21 Oct. 1872) — een onderwerp waarop ik sedert nog ben teruggekomen (7 Dec. 1883, 25 Maart 1884).

Inmiddels was met Julij 1872 het „derde liberale kabinet” opgetreden, daar gelijk de heer VAN REENEN aan de Kamer mededeelde: „zijne beide liberale voorgangers niet waren geslaagd in de oplossing der vraagstukken, die zij zich ten taak hadden gesteld.” Aan den heer DE VRIES was de zamenstelling van dit Kabinet opgedragen en als zijn ambtgenoot voor Koloniën trad op de heer FRANSSEN VAN DE PUTTE. Het bleek weldra dat het nieuwe Kabinet zich

ten taak had gesteld: de nieuwe voordragt eener Regterlijke Inrigting, de afschaffing der plaatsvervanging bij de militie en eene verlaging van den *census* voor de verkiezingen. Een en ander besprak ik bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1873; vooral ook om mijne bedenkingen te kennen te geven over de ontijdigheid dezer censusverlaging; een twistappel in mijn oog, die de afdoening van vrij wat nuttiger zaken moest verhinderen. Zij werd later (12 Maart 1873), op voorstel van den heer VAN REENEN, voorloopig uitgesteld.

Op 4 Dec. 1872 beijverde ik mij, om evenals vroeger, tegenover het bekende magtwoord van THORBECKE: „*Kunst is geen Regeeringszaak*” (dat ik omkeerde in de stelling: „*Zulk regeeren is geen kunst*”), ter bevordering van Kunst en Wetenschap een krachtig woord te spreken; zoo zelfs dat later een Minister van Binnenlandsche Zaken (27 Mei 1878) gewaagde van het soort van „*enthousiasme*”, waarin de Kamer, op 4 December 1872, was overgebracht en waardoor een memorie-post voor nieuwe kunstlokalen op de Staatsbegrooting was aangenomen: — eene dagteekening thans vereeuwigd in den mozaïeken vloer van het nieuw gesticht Museum, als een blijvend gedenkteken dezer parlementaire beraadslaging; waarbij tevens mag worden opgemerkt dat later, op 13 Juli 1885, noch de kloeke voorsteller van dien Memoriepost, noch de aanstooker van die onberadene opgewondenheid, tot mede-onderteekening van eene oorkonde, ter inwijding van het Museum te Amsterdam, werden uitgenoodigd. (1)

---

(1) Later gaf ik nog aan de Regeering in bedenking om een Museum voor vaderlandsche oudheden en geschiedenis op te rigten, waar bijzondere personen, op het voorbeeld van CLUNY en SOUTH-KENSINGTON, kunstvoorwerpen en dergelijke in bewaring konden stellen, »waardoor die dagteekening (26 Nov. 1873) eene waardige plaats naast die van 4 Dec. 1872 zou innemen”. Tegelijkertijd werd een dreigend gevaar afgewend, namelijk de afbraak van de »*Voorpoort van den Hove*”, waarop aanhoudend, zelfs in de Tweede Kamer, was aangege drongen. Dit gebouw toch geeft een eigenaardig karakter aan het stadsgedeelte waar het zich bevindt en zou op zich zelf eene historische studie verdienen, welke tot nu toe weinig bekende bijzonderheden aan het licht kon brengen; bijv. het regtsge ding van LOUIJS FRANCOYS baron DE GRISPERRE, kolonel van een regiment voetknechten dezer Landen, die op 13 Nov. 1673, wegens grove oneerlijkheden in zijne betrekking gepleegd, o. a. het aannemen van »*Morte-paijen* voor soldaten”, door den krijgsraad werd ter dood veroordeeld, met deze moderatie, dat: »*in consideratie van zijne vrienden, hij 's avonds in den doncker, in eene Camer op de gevangen-poort, in stilte zal gedecolleteerd ende des-sels Lichaam aen de Vrienden, omme te begraven ghevolgt worden*”. Het regtsge ding van JOHAN VAN BANCKEN, een der aanleggers van den moord op de gebroeders DE WITT gepleegd, later Baljuw van den Haag, die nadat de doodstraf tegen hem was geëischt, op de Voorpoort stierf, zou den Hoogleeraar FOCKEMA ANDRÆ doen zien dat er destijds voorbeelden van afdreiging van de ergste soort voorkwamen, die over de zedelijkheid van dien tijd een zeer treurig licht verspreiden. (Verg. de Handelingen der Juristen-Vereeniging 1886, II. 40.) Terloops zij opgemerkt dat art. 318 van het Strafwetboek tot het bestaan van *afdreiging* vorderende dat er goed zij afgegeven of schuld zij aangegaan of te niet gedaan, niet voldoende is, daar het dreigement op zich zelf reeds genoeg moest zijn om *chantage* te kunnen vervolgen.

De nieuwe poging om eene Regterlijke Organisatie tot stand te brengen, die even vruchteloos bleef als hare voorgangsters, alsmede een voorstel tot *partieele* regeling der niet-contentieuse Regtsmagt, van den Minister van Justitie DE VRIES afkomstig, schonken mij op nieuw de gelegenheid om mijne denkbeelden over ons in zoo menig opzigten verachtend regtswezen, bij twee schriftelijke nota's en in de mondelinge debatten, op de hoofdpunten, waaronder ook de administratieve regtspraak, te ontwikkelen en daarbij vooral aan te dringen op de eindelijke eerbiediging van en terugkeer tot onze eigene, door de Fransche overheersching verdrongene, Nederlandsche regtsbeginselen (17 Maart—12 Mei 1873, 19—20 Maart 1874).

Nu volgde het zittingjaar 1873—1874. Ik had in dien zomer een reistogtje door verschillende deelen van het land ondernomen en vond daarin gereede aanleiding om, bij wijze van reis-indrukken, ter gelegenheid der Adres-debatten, mijne denkbeelden te ontwikkelen over verschillende Vaderlandsche belangen en toestanden; vooral met het oog op onze militaire inrigting tegenover het buitenland en ook op de ontaarding van den publieken geest in eene verderfelijke partijzucht, die in de Kamer en in de pers tot de meest onregtvaardige en onware voorstellingen en veroordeelingen van het goede bij den tegenstander voerde. Ik gaf mij daarbij over aan eene ontboezeming van allerlei schoone en hoopvolle illusïën, die een blijder dageraad schenen aan te kondigen; — maar ik kwam tevens terug op het al meer en meer dreigend gevaar, waarop ik reeds twee jaren te voren gewezen had: — de vermenging van de politiek met de godsdienst en de ontwikkeling van eene kerkelijk-confessioneele rigting, die zich met de uiterste felheid, inzonderheid tegen de meer conservatieve beginselen aankantte en die geenerlei middelen ontzag om in de eerste plaats de voorstanders daarvan ten val te brengen (22 Sept. 1873). Zoo werd bijv. de redder van den Hollandschen veestapel, HEEMSKERK, in een landbouwend district—Gorinchem, uitgeworpen door de anti-revolutionnaire partij en dat nog wel met behulp van liberale zijde. Mijne gezegden bragten in hare gelederen, blijkens vele tegenschriften (*Nederl. Gedachten* n°. 24—32), niet weinig opschudding te weeg, die ik wederom bij de Begrootingsbeschouwingen nader en uitvoerig besprak, als eene zonderlinge reproductie in onzen tijd van een geheel Byzantijschen toestand, onverdragelijk voor hen die de vrijheid lief hebben en die zich aan zoodanig kerkelijk juk niet verlangen te onderwerpen (17 Nov. 1873). Het verdient daarbij opmerking dat GROEN VAN PRINSTERER, niettegenstaande hij eene „principieele toetsing” mijner gezegden in de *Nederlandsche Gedachten* van 2 en 12 December 1873 had aangekondigd, sedert zijne sarkastische polemieek heeft laten varen. Hij bepaalde zich nu tot eenige Historische brieven, die, zoo hij zeide, hem onverdeeld bezig hielden, en gaf te kennen wat de beantwoording mijner gezegden betrof, „dat daartoe *de Standaard* aan het woord bleef”. Mijne rede besloot ik in dezer voege:

»Wij schrijven heden den 17den November. Dat is eene belangrijke dagteekening in onze geschiedenis. Ik zou wenschen dat, evenals 60 jaren geleden door de

Natie een dwangjuk werd afgeworpen, wij ook, van nu af aan, eene algemeene nationale beweging mogten zien ontstaan, die ons verlost van een ander dwangjuk, dat zij die den confessionneelen vrede in Nederland verlangen verstoord te zien, ons zouden opleggen."

Hoe weinig deze wensch werd verwezenlijkt, bleek uit de sedert gevolgde gebeurtenissen. GROEN hervatte in Sept. 1875 de uitgaaf zijner „*Nederlandsche gedachten*“, waarin hij als de uitkomst der verkiezingen van dien zomer deed opmerken dat de conservatieve partij uiteensprong (de heeren VAN REENEN en 'S JACOB waren niet herkozen) en er eene verstandhouding was ontstaan tusschen de Antirevolutionnaires en de Roomschegezinden. Van mij, dien hij „*zijn ouden vriend en vijand tevens*“ noemde, werd gezegd „dat niemand duidelijker het contrast van zijn tweederlei soort van *Isolement* had aangetoond. In 1873 door *karikatuur*. Toen was ik de zelfstandige SIMEON DE STIJLIET, subliem in belachelijke magteloosheid (22 Sept. 1873). In 1874 (8 Dec.) was het blad gekeerd. Verontwaardiging, ontvlamd door de constateering van een historisch feit. De wet van 1857 was een bron van tweedragt en van bederf der politiek geweest. SIMEON DE STIJLIET was afgedaald, en door hem alleen was, op het vlak der aarde, Nederland in rep en roer geraakt."

Ondertusschen schonken de Begrootingen voor Indië en van Koloniën voor 1874 mij de gelegenheid om tegenover den Minister FRANSSEN VAN DE PUTTE diens koloniale politiek vooral ook op finantieel terrein, met het oog op zijne mislukte comptabiliteitsregeling, na te gaan en te bestrijden. Van zelve kwamen daarbij de schromelijke gevolgen der oorlogsverklaring aan Atjeh op 26 Maart 1873, ter sprake: —

»Dat jammerlijke avontuur, waarvan de aanleg even treurig en onbezonnen is geweest als de leiding en waardoor Nederland in waarheid wordt gebragt tegenover een vreeselijk alternatief.

»Mislukt die onderneming op nieuw, dan is ons koloniaal bestaan er door aan het wankelen gebragt, om er niet meer van te zeggen. En wat als wij zegevieren over dat land, waarvan de bevolking, als de berigten waarheid bevatten, doet evenals de Russen in 1813 — en hare pepertuinen in brand steekt om den overweldiger uit hare land te houden?

»Wat te doen, vraag ik, met die overwinning; welk gebruik er van te maken bij die fanatieke Mohammedaansche bevolking, tegenover den Islam, aan wien op 3 Mei 1852, op zoo overraden, op zoo ondoordachte wijze den vrijen toegang tot Java is opengesteld? Wij staan daar tegenover onzen gevaarlijksten vijand in Indië. Wij zullen dat wingewest moeten gaan bezetten; wij zullen daar groote opofferingen van menschen en geld moeten doen niet alleen, maar de groote vraag is deze: zal Nederland de kracht bezitten voor eene blijvende occupatie? En dan, ten wiens behoefte zullen wij daar de heerschappij gaan uitoefenen?

»Het is alles de vrucht van eene koloniale staatkunde, die geen rekening weet te houden met de beperkte krachten van het moederland; die niet te rade gaat met de werkelijkheid der toestanden. Als ik zoo herdenk die negotiatiën over Sumatra en de Goudkust, dat verdrag met Engeland en de gansche onderhandeling

daarover gevoerd, dan meen ik die te mogen noemen een ruilhandel in *Nessus*-kleederen, voor den een welligt even gevaarlijk als voor den ander."

Dit waren mijne woorden op 31 October 1873, en tegenover dat alternatief staan wij nog. Het vertegenwoordigt met den afstand van de kust van Guinea aan Engeland, de Suikerregeling en de afschaffing der Differentieele Regten in Indië (1) den aanvang van onzen kolonialen teruggang en heeft reeds in zoo menig opzigt onze beste krachten ten grave gesleept.

Op 18 Dec. 1873 sprekende over deze rigting in de politiek, die evenzoo in het Engelsch Parlement stof tot ernstig bezwaar had opgeleverd en die met nog oneindig meer regt in onze Vergadering grond tot bedenking gaf, zeide ik:

»Het is de strekking om in de verhouding van het moederland tot de groote uitgestrektheid onzer koloniën geen acht te slaan op de krachten van den Moederstaat.... Als ik de rigting van het Koloniaal Bestuur van de laatste tien of twaalf jaren gadesla, dan kan ik niet van mij afwerpen de vrees, dat deze rigting onverbiddelijk en onwederstaanbaar, moet leiden tot eene eindcrisis, waartegen Nederland niet bestand zal worden bevonden. Tegelijkertijd zien wij daarmede gepaard eene noodlottige zucht om ons koloniaal bezit uittebreiden buiten Java; zelfs nu laatstelijk door een veroveringskrijg te ondernemen tegen een naburig, zelfstandig, onafhankelijk Rijk, tegen Atchin. Men wil nieuwe uitgestrekte territorien onder Nederlandsche Souvereiniteit brengen. Die tweeërlei rigting — inwendige verzwakking met uitbreiding naar buiten, — acht ik gevaarlijk en voor onze toekomst in de hoogste mate verderfelijk."

Nadat dit een en ander bij de Begroting voor Koloniën voor 1874, nog breeder door mij was besproken en er sedert met den aanvang van dat jaar nog verschillende andere belangrijke onderwerpen waren behandeld, als de jaarwedden der ambtenaren, de uitlevering van misdadigers, waarbij ik de sedert algemeen aangenomen leer verdedigde, dat gewone misdrijven, als moord, brandstichting en diefstal met staatkundige bedoeling gepleegd, niet van uitlevering moesten vrijstellen (23 *Maart*—26 *Nov.* 1874, 10 *Maart* 1875); terwijl ik vroeger reeds op eene internationale regeling hiervan had aangedrongen (25 *Maart* 1863); alsmede de geheel onvoldoende rekenpligtigheid van het Rijksmaterieel, een onderwerp dikwerf vergeefs door mij besproken (21 *Maart* 1851, 30 *Oct.* 1852, 30 *Juli* 1853, 25 *Junij* 1855 en 7 *Mei* 1874), kwam eindelijk nog het vraagstuk van den Census, bij een, mijns inziens, geheel ten ontijde voorgebragt ontwerp van wijziging der Kieswet, te berde; waarbij ik mijne denkbeelden niet slechts over die ontijdigheid, maar ook over het wezen der zaak ontwikkelde. Inzonderheid werd door mij betoogd, dat hier

---

(1) Verg. een verslag der vergadering van het Indisch Genootschap van 6 Jan. 1865 en de toen aangenomen resolutie, (Red. 1877/79, bl. 34 en 269) welke in al hare verschillende onderdeelen door de feiten lijnregt is gelogenstraft.

nooit sprake kon zijn van de uitoefening van een *regt*, maar alleen van eene aan voorwaarden van kennis en belang te verbinden *bevoegdheid*.

Een fransch schrijver, DE LAVERGNE, drukte dit aldus uit: „*L'électorat n'est pas un droit, mais une fonction*”.

»Ik meen hierbij met het oog op het algemeen stemregt, te mogen waarschuwen tegen zeker onbewust en ongemotiveerd voortglijden, een gedachteloos graviteeren in de rigting eener theorie, die tot hiertoe in den lande geen aanhang heeft en die elders in de wereld niets dan verderf heeft te weeg gebracht. In het langzaam voortschuiven in die rigting valt zekere aantrekkingskracht waar te nemen. Wij hebben dit in Frankrijk gezien. Het was als een magneet, waarnaar alle magten zich bewogen hebben, tot eindelijk als het einde daarvan, het arme Frankrijk is nedergestort in den afgrond. Iedere afgrond, zegt men, heeft zeker aantrekkingsvermogen: — zoo ook deze. En nu ligt Frankrijk ter neder onder dat redeloze monster, gelijk ik noem het algemeen stemregt, uit wiens klauwen het arme land niet meer te redden is dan door geweld.”.

De afstemming van het eerste artikel had de intrekking dier voordragt met de aftreding van het Ministerie en de vorming van een nieuw Kabinet, door VAN LIJNDEN VAN SANDENBURG te zamen gebracht, ten gevolge.

Als een teeken des tijds mag hier worden gewezen op eene confessioneel-sociaal-democratische redevoering, die in de maand November 1874 door een in Maart van dat jaar gekozen lid, den heer KUIJPER, werd uitgesproken en op de zeer warme beraadslagingen, welke daarover met hem door verschillende sprekers, waaronder ook de Minister VAN LIJNDEN VAN SANDENBURG en vooral mijn te vroeg gestorven vriend VAN NISPEN TOT SEVENAER, werden gevoerd. Ik liet niet na om ook van mijne zijde op nieuw mijne gedachten onverholten uit te spreken en mijne bezorgdheid voor de oprakeling van heillooze godsdienst-twisten uit lang vervlogene tijden, te kennen te geven, waardoor elke vrije ontwikkeling en iedere ruime bevordering der nationale belangen moesten worden verstikt en ten gronde gerigt. (1) Ik wees daarbij op de luid sprekende lessen der geschiedenis uit de noodlottige jaren 1618 en 1619, welke afschuwelijke tijden destijds zoo voortreffelijk door MOTLEIJ in herinnering waren gebracht. Ik besloot mijn rede (28—30 Nov. 1874) als volgt:

»Slaat, Mijne Heeren, het oog op onze geschiedenis. Welke zijn dan de donkere bladzijden, die onze schoone historie ontsieren? Het zijn die waarin men leest dat dusdanige kerkelijke rigting zich openbaarde. Het zijn de jaren 1618 en 1619, toen

---

(1) De hoogleeraar VAN OOSTERZEE gaf mij, bij een brief van 27 Sept. 1875, zijne instemming met mijne betoogen te kennen. Het slot daarvan luidt als volgt:

»Van den strijd, dien gij u geroepen acht tegen het clericalisme te voeren, erken ik het belang en het recht, en innig zal ik mij, zeker in vereeniging met velen in den lande, verblijden zoo het u gebeuren mag in den klimmenden kamp onzer eeuw, alles te helpen keeren wat »afbreuk zou kunnen doen aan de godsdienst op zich zelve en aan den invloed dien deze op de gemoederen moet blijven uitoefenen.”

kerkelijk drijven zich op het gebied van den Staat een uitweg zocht te banen. En wat is daarvan het gevolg geweest? Dat wordt ons gezegd door den grooten Amerikaan, die op nieuw onze geschiedenis heeft verrijkt, nu met een verhaal van dat noodlottig tijdperk. Hij schrijft: »Van den vulkaan, die eenmaal zooveel verwoesting te weeg bragt en waarin een magtige vrijstaat bijkans werd verzwolgen, is weinig meer dan asch en vuilnis overgebleven. Het verledene werd er door verduisterd en geschokt; laten wij die uitgebluschte brandstof zoo weinig mogelijk oprakelen!»

»Die woorden maak ik tot de mijne. Als hij daar spreekt van de asch die men hopen mogt te zijn uitgedoofd, dan zeg ik met hem: rakel ze niet op, want uit die asch zou geen feniks verrijzen, maar de vogel die de stormen aankondigt en die in de dagen der oudheid werd beschouwd als een voorbode van zwarte tijden.»

Dit debat werd kort daarop door mij hervat en voortgezet, meer bijzonder met het oog op de anti-revolutionnaire partij en het vraagstuk van het Lager Onderwijs, waarvan ik de gebiedende eischen voor onze nationale eenheid en voor ons volksbestaan, tegenover enghartig drijven, trachtte uiteen te zetten en te verdedigen. Ook hier wees ik op het gevaar van een ongevoelig voortglijden en hoe, bijna altijd, de schuld daarvan lag aan de lautheid der gematigden. Daarbij beriep ik mij op merkwaardige woorden van CICERO en GUIZOT, welke door TACITUS worden bevestigd, waar hij zegt: „*Pauci ausi, omnes passi*”. Ook waar hij de gevolgen van de onbeholpenheid der goede gemeente schildert in deze woorden: „*Præcipuum pessimorum incitamentum quod boni maerebant*.”

Ik eindigde met een beroep te doen op de anti-revolutionnaire partij zelve.

»Ziet op de generatiën, die dan sedert 1806, volgens uwe meening, verkeerdelijk zijn opgevoed. Hadt gij dan in haar belang niet meer kunnen doen en uwe geestelijke en stoffelijke gaven kunnen aanwenden om in dat opzigt onze openbare school te verbeteren? Hadt gij uwe krachten — en zij zijn aanzienlijk — zoo niet beter benuttigd? Hadt gij die laatste alinea van art. 23 zich niet meer kunnen doen ontwikkelen als een weldadige kiem? Hadt gij desnoods niet kunnen aandringen op eene wettelijke uitbreiding van dat denkbeeld en aldus het godsdienstig leven op de openbare scholen verlevendigen, dat heilzaam zou hebben teruggewerkt op onze maatschappij? Ware het niet beter geweest op die vreedzame wijze mede op te bouwen dan, onder eene valsche vlag van anti-revolutie, af te breken!»

Het jaar 1874 liep op die wijze ten einde, onder nog eene vrij levendige gedachtenwisseling met STIELTJES en JONCKBLOET, over het aanhoudend afbreken van Ministers en over onze militaire stelling tegenover het buitenland (17 Dec. 1874); alsmede met een kort doch principieel debat met MIRANDOLLE over de koloniale politiek (19 Dec. 1874).

Daags te voren kwam ook nog de bevoegdheid der Tweede Kamer ter sprake ten aanzien van hare inmenging in zaken van bestuur, hetzij onmiddellijk, hetzij naar aanleiding van bij haar ingediende verzoekschriften. Ik bestreed wat mij toescheen eene magtsoverschrijding te zijn tegenover het uitvoerend gezag; en de

Kamer zelf kwam op mijn aandrang in het volgend jaar op deze magtsoverschrijding terug (17 Dec. 1875). Een dergelijk debat op 15—17 Dec. 1877 en op 6 Mei 1878 verdient mede uit dit oogpunt de aandacht. Deze magtsoverschrijdingen bestaan meestal in het verzenden van bij de Kamer ingediende verzoekschriften aan de Regeering „met verzoek om inlichting”. Er heeft zich dientengevolge bij het publiek eene meening gevestigd alsof elke vermeende verongelijking recht gaf tot een beroep op de Tweede Kamer. Iedere vergadering bijna levert daarvan de zonderlingste voorbeelden. Het zich aanmatigen eener dergelijke voogdij of contrôle over het uitvoerend gezag in zijne verordeningen, ja zelfs enkele malen zich begevende op het gebied der regterlijke magt, behoort tot de schadelijke eigenschappen van het Parlementarisme. De Regeering toch is weerloos tegenover de besluiten die zich een tak der wetgevende magt op die wijze veroorlooft, zonder te gevoelen dat zij, toegevende aan deze zucht tot magtsoefening, het evenwigt en de behoorlijke afscheiding van hare attributen en die der Regeering schendt en verbreekt. HERBERT SPENCER maakt daarom eene juiste opmerking, waar hij schrijft: „*La fonction du libéralisme dans le passé a été de mettre une limite au pouvoir des rois. La fonction du vrai libéralisme dans l'avenir sera de limiter le pouvoir des parlements*”; (L'Individu contre l'Etat. vert. van Gerschel. p. 158) en ook het woord van JEFFERSON wordt er mede bewaarheid: „Van alle politieke gevaren is de dwingelandij van een wetgever de grootste.”

In het volgende zittingjaar mengde ik mij slechts voor enkele meer bijzondere onderwerpen in de Kamer-debatten, als de aansluiting der spoorwegen te Rotterdam, waarbij ik meen te mogen zeggen den val van het Kabinet te hebben afgeweerd (24 Nov. 1875); de Effectenhandel ter beurze met hare destijds geblekene schandelijke uitpattingen, alsmede de misbruiken en de noodwendige regeling der Naamlooze Vennootschappen (28 Nov. 1874, 2 Dec. 1875, 6 Dec. 1878); om met den aanvang van 1876 deel te nemen aan de zoo hoogst gewigtige gedachtenwisseling over het Hooger Onderwijs, gelijk het was voorgesteld te regelen door den Minister HEEMSKERK. Mijne denkbeelden daarover in het algemeen, over de magt tot het verleen van de Akademische graden als een attribuut van den Staat en over het karakter der Theologische Faculteiten (1), kon ik nog in Maart 1876 uitvoerig bespreken, toen een vreeselijk familie-onheil, later door een ander gevolgd, mij en de mijnen plotseling kwam ter nederslaan en mij de bijwoning van de verdere beraadslagingen over het Hooger Onderwijs volstrekt onmogelijk maakte.

Later in dat jaar 1876 — bij het adres-debat van 26 September, kwam ik

---

(1) De hoogleeraar SCHOLTEN schreef mij hierover twee uitvoerige en hoogst belangrijke brieven, waarin hij mij zijne instemming met mijne gezegden te kennen gaf; waarvan ook blijkt uit de rede, waarmede hij, op 8 Febr. 1877, het Akademisch Rectoraat overdroeg; waarin hij de beginselen ontwikkelde die bij ons universitair onderwijs, de studie van de Godgeleerdheid moeten kenmerken.

terug op het politiek bederf uit de wijze van behandeling der onderwijs-quaestie geboren, welke nu inderdaad „de spil was geworden, waarom onze geheele politiek zich bewoog” (deze waren de eigene woorden van den heer KUIJPER); terwijl ik met eene toespeling uit VONDEL's *Rommelpot van 't Hanekot* (1), mijn twijfel uitsprak of eene politieke rigting, die zich destijds onder de leiding van den heer KAPPEYNE, begon te vertoonen en zich tegen het toenmalig bewind overstelde, eene betere leiding aan 's lands zaken zou vermogen te geven.

VAN LIJNDEN VAN SANDENBURG bragt daarop zijne regeling der Coöperatieve Vereeniging in behandeling en tot stand, welk onderwerp ik met meer ijver ter harte nam dan het, immers op dien voet ingerigt, blijktens zijne uitwerkselen op maatschappelijk gebied, verdiende (11—20 Oct. 1876). Deze toch zijn zeer onbeduidend gebleven, vermits er sedert het bestaan dier wet ter nauwernood zeventig zulke vereenigingen, nog wel van consumtie (die den op zich zelf staanden winkelier met ondergang dreigen), weinig of geen van productie, zijn opgerigt, waarvan er ook vele weder spoedig hun kwijnend bestaan hebben opgegeven. Wat van grooter gewigt en meer bedenkelijk was: — dezelfde Minister van Justitie, geruggesteund door zijn voorganger, den oud-Minister GODEFROI thans lid der Kamer, wist eene regterlijke inrigting tot stand te brengen, welke metterdaad de grondslagen der wet van laatstgenoemden bewindsman van 31 Mei 1861, in hoofdzaak teruggaf: — eene „*fragmentarische wederopstanding*” zooals hij teregt zeide (1 Maart 1877); welke wet intusschen, op 23 Junij 1870, bij een votum der Kamer, nadat dezelfde VAN LIJNDEN VAN SANDENBURG zijn „absolute overtuiging” in dien geest had uitgesproken, was ter zijde gesteld; een toestand die mij dan ook aanleiding gaf om op te merken hoe volgens de bekende stelling van HIPPOCRATES, nu ook op dit gebied, de mensch om de zeven jaren geheel bleek te kunnen veranderen. Overigens werden hiermede de ware belangen van het nationaal regtswezen, naar mijne toen op nieuw ontwikkelde meening, geenszins

(1) Bij de ontwikkeling mijner gedachten heb ik zeer dikwijls gebruik gemaakt van *citaten*, hetwelk mij dan in de dagbladen werd euvel geduid, iets waarvan ik de reden nooit regt heb bevroed en waartegen ik meermalen, o. a. bij de debatten van Junij 1878, over het lager onderwijs, ben opgekomen. Dat gestadig gezeur in de pers verraadde al zeer weinig kennis van de gewoonten in Engeland, waar veel meer dan ten onzent citaten worden gebezigd en wat toch is het parlementaire land bij uitnemendheid. Daar zou men door het doen van aanhalingen uit dichters en andere schrijvers aftekeuren, zich blootweg belachelijk maken.

Uit de dagen der oudheid kan men daarentegen bij BAIJLE lezen, hoe EPICURUS eene uitzondering maakte op deze ook toen veelvuldig bestaande gewoonte. »*Il fit beaucoup de livres (hij zegt 300 stuks) et se piquait de ne rien citer*”. Maar BAIJLE keurt dit af en verdedigt zeer geestig een anderen filosoof, CHRISIPPUS, die in een tegenovergesteld uiterste was vervallen. Hij wijst er op, met eene aanhaling uit NAUDÉ, hoe PLUTARCHUS, SENECA en MONTAIGNE niet schroomden hunne geschriften met allerlei aanhalingen op te luisteren en verdedigt dan ook het bezigen van citaten met allerlei vernuftige opmerkingen.

BAIJLE komt later nog eens in zijn *Dictionnaire* in v°. *Meziriac*, op dit onderwerp terug, waar hij bestrijdt »*les esprits superficiels et paresseux*”, die het doen van citaten veroor-

bevredigd, maar in velerlei opzigt miskend; terwijl daarentegen de uitgaven voor den Lande zeer aanmerkelijk waren vermeerderd (28 Febr.—14 Mei 1877).

Deze debatten, op regtskundig terrein gevoerd, werden op het einde van 1876 en in het begin van 1877, afgewisseld door uitvoerige politieke beschouwingen op Koloniaal gebied, met betrekking tot den oorlog met ATJEH (ons MEXICO of TONKIN); de opium en het dobbelspel, de conversie van het gemeentelijk grondbezit der Javanen en de dienstreis van den Algemeenen Secretaris LEVYSSOHN NORMAN; eindelijk het politie-strafreglement van 1872 voor de inlanders, welke nu niet meer hun arbeid als belasting tegenover het Souverein gezag hadden op te brengen, maar als gewone werklieden, die door de ondernemers in huurdienst waren aangenomen, en daartoe als zoodanig door eigenaardige middelen moesten worden gedwongen; terwijl er hoe dan ook van de Javaansche bevolking eene belasting in geld moest worden geheven, iets wat ik steeds als de kiem van de ontbinding in ons koloniaal bestaan nedergelegd, heb aangemerkt. De belasting in geld kan de Javaan veelal slechts betalen door zijne verdiensten bij den particulieren ondernemer. Hem alzoo dergelijke belasting op te leggen schijnt mij niets anders dan: „*eigenzakk-politiek*”.

Inmiddels neigde ook wederom dit Kabinet ten val. De steeds dringender wordende oppositie, die het nog wel van de linkerzijde ondervond, maakte zijn voortbestaan moeielijk en weldra onmogelijk. Ik vond gelegenheid daarover bij

deelen; ook met hen te vragen: *Vous condamnez cet auteur qui cite et du Grec et du Latin, en feriez-vous bien autant, mettez la main sur votre conscience, le blâmeriez-vous si vous vous sentiez en état de l'imiter?*”

In het fraaie boek: *l'Histoire Romaine à Rome* van AMPÈRE, kan men lezen hoe ook de Romeinen groote liefhebbers waren van citaten; hoe bijv. SCIPIO AEMILIANUS verzen uit HOMERUS reciteerde bij de verwoesting van CARTHAGO en hoe de redevoeringen van SYLLA en MARIUS, van CATO den oude en CAESAR, van TIBERIUS, NERO en MARCUS AURELIUS van Grieksche dichtregelen wemelden. Op 11 Junij 1867 had een lid van onze Tweede Kamer den moed eenige Grieksche versregelen uit HOMERUS te ontboezemen. Mag men WAGENAAR (XIV, 154) gelooven, dan citeerde CORNELIS DE WITT, op de pijnbank, het bekende „*Justum ac tenacem propositi virum*” enz. (niet echter, gelijk AMPÈRE met een kolossale blunder dit voorval vermeldt in de *Revue des deux Mondes*, X, 643 (1855).

HUGO DE GROOT zet in de *Prolegomena* (40) van zijn Regt van Oorlog en Vrede uiteen, hoe zijne aanhalingen uit wijsgeeren en geschiedschrijvers, van redenaars en dichters moesten worden opgevat: „*non quod illis indiscrete credendum est: sed quod ubi multi diversis temporibus ac locis idem pro certo affirmant, id ad causam universalem referri debeat, quae in nostris quaestionibus alia esse non potest quam aut recta illatio ex naturae principii procedens, aut communis aliquis consensus.*” (Verg. hierover MAC-INTOSH bij WHEATON, *Histoire des progrès du droit des gens*. I, 57.)

BIJNKERSHOEK daarentegen hield niet van de „*commentatores qui gregatim pascuntur*”, en zeide: „*malo dicere quod mihi videatur, quam iis laudandis vel refutandis bonas horas perdere*”; Q. I. Priv. II, 15; maar dit ziet niet zoo zeer op eene tusschen eigene denkbeelden geworpene gedachte van dichters of redenaars.

het adres van antwoord, in September 1877, mijne gedachten in als ware het eene soort van lijkrede, uit te spreken, met onbewimpelde vermelding der gronden waaraan, evenals in 1867, het verval van krachten van dit Kabinet waarin zulke uitnemende talenten waren vereenigd, naar mijne overtuiging was te wijten; waarbij ik tevens een omstandig overzicht voegde van het verledene en hoe ik mij daarmede in menig opzigt niet wel had kunnen vereenigen.

Gewoon mijne redevoeringen over de voornaamste onderwerpen van tijd tot tijd te doen overdrukken, ten einde die mijnen vrienden aan te bieden en waaraan ik dan een kort woord tot inleiding plagt te laten voorafgaan om den politieken toestand van het oogenblik te schetsen, gaf ik wederom een paar zoodanige overzigten, gedagteekend 18 September 1875 en 17 Augustus 1877, waarbij ik mij veroorloofde de liberale partij tot meerdere gematigdheid en zelfbeheersching in de leiding van hare politiek, aan te sporen tegenover de kerkelijk-confessioneele beweging, die de conservatieve rigting reeds had weten ten val te brengen, onder medewerking der liberale partij zelve; maar die nu meer en meer, naar mijne overtuiging een gevaar opleverde, niet slechts voor deze, maar ook voor de hoogste belangen des Vaderlands. Ik bespeurde in de gestage vermenging der Godsdienst met de Politiek, eene bedreiging van den godsdienstvrede en de godsdienstvrijheid, indien de liberale partij door hare overdrevene of radikale handelingen ook anderen mogt noodzaken tot een weliswaar onnatuurlijk, maar toch niet geheel ondenkbaar bondgenootschap met de kerkelijk-confessioneele partij.

Een liberaal kabinet werd hierop door den heer KAPPELJNE te zamengebracht en trad op met 3 November 1877; maar na den volijverigen DE ROO VAN ALDERWERELT en den steeds even arbeidzamen VAN BOSSE door den dood te hebben verloren, werd het zeer verzwakt en was aanvulling noodig. Dit bewind duurde voort tot 19 Augustus 1879, gedurende welk tijdsverloop ik meermaalen de gelegenheid zocht en ook vond bij de gevoerde debatten, om op mijne welgemeende waarschuwingen en aansporingen tot matiging en zelfbeheersching terug te komen. Het was te vergeefs. De gevolgen daarvan zijn thans in ruime mate te overzien in bijna alle rigtingen van openbaar belang; doch in stede dat zou worden begrepen dat de radikale beginselen alleen geschikt zijn om de krachten der klerikale partij te doen aangroeien, worden ook nu nog onverdroten de meest buitensporige plannen, tot zelfs die eener progressieve inkomstenbelasting, bij een zonderling soort van *pronunciamiento's* door eene zich noemende *Liberale Unie*, aan onze goede burgerij voorgespiegeld. Op 18 Junij 1884 heb ik bij de bespreking der klassenbelasting, het beginsel eener *progressieve* belastingheffing bestreden als, in verband met het algemeen stemregt, de laatste formule van het socialisme. THIERS, in zijn beroemd werk over den Eigendom, vergeleek haar teregt met de handeling van een winkelier, die de prijzen zijner waren niet regelt naar de door hem verkochte hoeveelheden, maar naar de meerdere of mindere gegoedheid van zijne

klanten. (De la Propriété. ch. 3. „*Que l'impôt doit être proportionnel et non progressif.*”)

Wat THORBECKE en alle zijne opvolgers steeds wijselijk hadden tegengehouden en geweigerd, geschiedde nu. Onder een weidschen titel werd een nieuw ministerieel departement voor openbare werken opgerigt, waarvan ik de begrootingen voor de jaren 1879 en 1881 afstemde, met eene openhartige uiteenzetting der bezwaren die mij daartoe aanleiding gaven en welke sedert dien tijd, in nog veel ruimere mate, door eene bedriegelijke onderscheiding van gewone en buitengewone staatsuitgaven, in opvolgende tekorten en leeningen, zich hebben laten gevoelen (17 Dec. 1878, 22 Dec. 1880, 28 Nov. 1882, 1 April 1884).

In het koloniaal beleid kwam geene verandering ten goede. De strijd, dien ik sedert onafgebroken heb voortgezet tegen de bekrachtiging van kredieten door den Gouverneur-Generaal geopend boven de wettelijke Begrootingen voor Indië, die daaraan alle waarde en beteekenis ontnamen, werd in deze dagen door mij op touw gezet; zij mogt eerst, na zes jaren te zijn volgehouden, met goeden uitslag worden bekroond (30 Nov. 1877, 18 Oct. 1882, 10 Oct. 1883, 3 Julij 1884). Bij die gelegenheid besprak ik op nieuw de oorlogsverklaring aan ATJEH, die zonder vergunning der Staten-Generaal en zelfs zonder mededeeling aan haar, had plaats gevonden (Red. 1877—79, bl. 28—29) en werd ik, bij de debatten over de Staatsbegrooting (4 Dec. 1877) tot eene repliek gedwongen door eene heftige rede van den heer FRANSEN VAN DE PUTTE, ter beantwoording van de mijne van 30 Nov. over de Indische kredieten; een aanval, die, ofschoon toen geheel en al buiten de orde, door den voorzitter DULLERT werd toegelaten en van mijne zijde niet onbeantwoord bleef.

Ook overigens was er in die dagen aan gelegenheid tot bespreking der koloniale politiek geen gebrek. Tegenover den Minister van Koloniën VAN BOSSE, den man van zoo veelzijdige ervaring, maar vooral ook tegenover een Kamerverslag van 21 Oct. 1878, waarin de buitensporigste eischen tegenover het moederland stonden uitgedrukt, trachtte ik op nieuw de behoudende beginselen staande te houden. Bij de begrooting van Nederlandsch-Indië voor 1879 wees ik daarbij op de misrekeningen, die toen reeds werden ondervonden en die het best waren uit te drukken door aan het opschrift van een Hoofdstuk van een toen verschenen werk van den hoogleeraar VETH — „*de Zege van het Nieuwe Stelsel*”, in *parenthesi* toe te voegen: — (zonder N). Hierbij beriep ik mij op eene verklaring van nu wijlen den heer ROSE, in het Indisch genootschap, op 19 Nov. 1879, afgelegd: „*dat bij voortduring van den tegenwoordigen toestand de vrije suikercultuur binnen kort te gronde gaat.*” Ik besprak onder meer andere punten, de buitensporige aanspraken en gedragingen der zich noemende „*Indo-Europeesche gemeente*”, waarvan ik de eigenlijke bestanddeelen ontleedde (1); alsmede de stelling, welke de Chineezzen, vooral ook op

(1) „*Indië wil dit — Indië wil dat*” — beteekent: ruim 4800 personen op Java gevestigd, (van welke een groot deel zelfs niet eens lezen en schrijven kan, noch begrijpt waarom het

Sumatra, begonnen in te nemen. Daarbij gaf ik nog mijne bedenkingen te kennen omtrent de met Januarij 1878 ingevoerde nieuwe belastingen en besloot ik, in de hoop van een prikkel gevonden te hebben om het nationaal gevoel tegenover het eigenbelangzoekend streven, wakker te maken, met te wijzen op een ironisch woord, op een *Guildhall*-banket door lord BEACONSFIELD ons naar het hoofd geslingerd: — alles vergeefs. Ook daarbij moest ik weder een hevigen aanval zoeken af te weren van den heer FRANSEN VAN DE PUTTE (27 Nov. 1878), die nu zelfs aan den tegenstand van mij en mijne vrienden een noodlottigen invloed op het verloop van den oorlog met Atjeh wilde hebben toegeschreven. Mijne zelfverdediging ging, evenals in het jaar te voren, gepaard met eene uitvoerige voorstelling van den toestand, welk ik besloot met deze verklaring:

»Ik werp die aantijgingen terug. De geachte afgevaardigde heeft geen regt ons dergelijke verwijten te doen, want hij is de man op wien de verantwoordelijkheid drukt van het ongeluk, waaronder Nederland en zijne Koloniën gebukt gaan.»

Verschillende hoogst belangrijke onderwerpen kwamen nog verder met dit Kabinet in behandeling. Op het einde van 1877 werd de Kies-tabel herzien en kwam ik daarbij wederom met nadruk terug op de wenschelijkheid dat dat het nieuwe Kabinet, in de leiding van 's Lands zaken en bij den kritieken toestand der financiën, waarover ik, op 10 Dec. 1877, mijne gedachten uitvoerig had ontwikkeld, „matiging en zelfbeheersching” mogt betrachten; ik wees er op dat het toch *sterk* genoeg was om *gematigd* te kunnen wezen; ik waarschuwde tegen eene politiek à *outrance* in het belang der liberale partij zelve; — maar dat alles was vruchteloos beproefd. De kunstbewerking, in Noord-Amerika bekend onder de benaming: „*Gerrymandering*”, werd inzonderheid op 's GRAVENHAGE toegepast. Het naar het scheen onmiskenbaar regt van dit kiesdistrikt op een derden vertegenwoordiger werd niet erkend; terwijl aan ROTTERDAM, met vrij wat minder aanspraak, een vierde vertegenwoordiger werd toegekend. (*Nota* van 19 April en 8 Dec., 19—20 Dec. 1877) (1).

eigenlijk te doen is) waaronder 628 vreemdelingen, werpen zich op als vertegenwoordigers van Ned. Indië.” VAN HERWERDEN, Stelsel tegen Stelsel, bl. 6 (1863).

(1) Wanneer wederom bij eene kiestabel het regt van 's Gravenhage wordt geregeld, zal daarbij op een vierden afgevaardigde moeten worden aangedrongen, met bijvoeging van eenige omliggende gemeenten, die eigenaardig bij den Haag behooren. Het regt daarop is onbetwistbaar als men de jaarlijks klimmende cijfers der bevolking raadpleegt, welke die van andere gemeenten verre te boven gaan.

Op 1 Januarij 1830 telde 's Gravenhage	56,105	inwoners,
op 31 December 1850	70,242	»
op 31 December 1879	113,460	»
op 1 Januarij 1884	131,417	»
op 1 Januarij 1886	138,697	»

En nu volgde het *nefaste* jaar 1878, dat als het keerpunt in onze financieele geschiedenis moet worden aangemerkt, omdat van daar de tekorten en moeilijkheden dagteekenen en de nationale teruggang, ook overigens op zoo menig gebied merkbaar, duidelijk te voorschijn trad (15 *Maart* 1878, 14 *Nov.* 1882).

Tegelijk met de belasting der goederen geërfd in de rechte lijn, werd eene geldleening van 43 millioen guldens bij de wet goedgekeurd; als ware het om aan de trouwe Nederlandsche natie, in een blijvend aandenken, de gevolgen van den oorlog met ATJEH wel te doen waardeeren en gevoelen. Te vergeefs poogde ik het volstrekt onregtmatige en verderfelijke van deze kapitaal-belasting, die de voorvaderen zoo te regt nimmer hadden toegelaten, uit een te zetten en op andere middelen van minder drukkenden aard aan te dringen (17—22 *Mei* 1878).

Hier volgt een staat van het bevolkingscijfer der gemeente 's-Gravenhage op 1 Jan. 1887, gelijk die is opgemaakt door het Bevolkings-bureau alhier, en waaruit blijkt dat de bevolking in één jaar met 5350 inwoners is toegenomen; zoodat met het oog op de toekomst, met dien snellen aanwas billijke rekening behoort te worden gehouden.

Staat aanwijzende het Bevolkingscijfer der Gemeente 's-Gravenhage op 1 Januari 1887.

Vermeerdering door Vestiging.										Vermeerdering door geboorte.		Totaal der Vermeerdering door Vestiging en Geboorte.	
Uit de Provincie.		Uit andere gemeenten des Rijks.		Uit de Koloniën v/d. Staat.		Uit het Buitenland.		Totaal der Vestiging.					
M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
1796	2361	1903	2473	281	256	252	320	4232	5440	2715	2547	6947	7957

Vermindering door Vertrek.										Vermindering door overlijden.		Totaal der Vermeerdering door Vestiging en Geboorte	
Naar de Provincie.		Naareen andere gemeente des Rijks.		De Koloniën v d. Staat.		Buitenlands.		Totaal der Vertrokkenen.					
M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
1034	1424	1510	1759	49	41	164	192	2757	3416	1639	1742	4396	5158

	Mannen.	Vr.
De Bevolking bedroeg op 1 Januarij 1886	63065	75632
Vermeerderde door vestiging en geboorte met	6947	7957
Totaal	70012	83589
Verminderde door vertrek en overlijden met	4396	5158
Totaal der Bevolking op 1 Januarij 1887	65616	78431
Mannen en Vrouwen te zamen	144047.	

De nieuwe regeling van het Lager Onderwijs volgde. Ik bestreed haar met te wijzen op hare onmogelijke financieele gevolgen; op het onraadzame der uitloving van 30 %, door het Rijk te dragen in de uitgaven van al de gemeenten, of zij die noodig hadden of niet; op den strijd, dien men openstelde tusschen de zonen van hetzelfde Vaderland, in plaats van naar verbroedering te streven. In verband met dit onderwerp de sociaal-demokratische woelingen besprekende, mogt ik niet nalaten mijn afgrijzen van den moord-aanslag op Duitschlands eerbiedwaardigen Keizer gepleegd uittespreken, en niet alleen aan Hem en zijn roemrijk geslacht, maar ook aan het trouwe Deutsche volk, in dien bangen tijd, een woord van deelneming toeteroepen. Het behaagde den Kroonprins, als tijdelijk met de Regeering belast, mij deswege, bij een schrijven van het gezantschap van 5 Dec. 1878: „*Seinen verbindlichsten Dank auszusprechen*”.

Mijne denkbeelden hoe uit een nationaal en onpartijdig oogpunt in dit groote en teedere belang als is het lager onderwijs moest worden voorzien, ontwikkelde ik in het breede. Het baatte wederom niets (17 Junij—2 Julij 1878).

Als ware het om de maat vol te meten, werd nu nog een voorstel aangenomen van den Minister van Justitie SMIDT, die zich nooit op het gebied Regtspraak had bewogen, onder den invloed van GODEFROI, van wien dit altijd een stokpaardje was geweest, om de Orde van Advocaten, die sedert vier eeuwen op zich zelve, afgescheiden van het ambt van Procureur, als een geheel vrij beroep hiertelende had bestaan (art. 107 der *Instructie voor het Hof van Holland* van 4 September 1462), in eene soort van Deutsche Anwalt-stand te veranderen, zonder daarbij de waarborgen te schenken die in Duitschland met die instelling bestaan. Ook overigens werd de zaak gebrekkig geregeld en de sedert verkregene uitkomsten strekken dan ook niet tot regtvaardiging van een maatregel, waartegen ik een en andermaal ben te velde getrokken (6 Junij 1876, 27—28 Feb. 1879).

En daarmede kwam ook wederom dit Kabinet aan zijn einde: — nog wel onder het oplaten van een vuurpijl in de gedaante van den eisch eener Grondwetsherziening; — een Kabinet, waarvan ik gereedelijk moet erkennen dat ik met de talenten van den *Premier*, die ik op ander gebied had leeren hoogschatten, mij eene geheel andere uitwerking had voorgespiegeld en een Eisch, dien ik later nu eens met den pijl van den PARTH, dan met het geschenk van de doos van PANDORA heb vergeleken (20 Maart 1884).

VAN LIJNDEN VAN SANDENBURG trad wederom op en bragt, op 19 Augustus 1879, een nieuw ministerie te zamen. Hij slaagde er in om achtereenvolgens de krachten van verschillende hoogleeraren, mannen van niet geringe kennis en verdienste, aan zijn bestuur te verbinden. Ik meende ook destijds mij te mogen vleijen dat deze verandering in het bewind tevens een ommekeer in de tot op dien tijd gevolgde politiek ten gevolge zou hebben. Niets van dien aard viel echter waar te nemen en dikwerf rees bij mij toen en later het vermoeden of hieraan welligt de niet wederoptreding van den heer HEEMSKERK

moest worden toegeschreven. Ik noemde naar aanleiding daarvan, bij de inleiding mijner in 1882 uitgegeven redevoeringen, deze politiek „*de kunst van het mogelijke*”, om daardoor tevens met fijn overleg een eigen politiek bestaan mogelijk te maken. Men ging slechts altijd nog één stap verder dan de tegenpartij zoude hebben gedaan. (1) (23 Dec. 1882.)

Meer en meer moesten daarbij de zoo bedreigde koloniale bezittingen in verband met onze financiën de aandacht tot zich trekken. Zij maakten voor mij het onderwerp uit van uitvoerige beschouwingen bij de Staatsbegroting voor 1881, toen ik ook aan de Statistiek de bewijzen van den teruggang onzer nijvere middelklasse ontleende en daaruit aantoonde welken invloed de opheffing der plaatselijke verbruiksbelastingen met de invoering van hoofdelijke omslagen in de gemeenten, met 1 Mei 1886, op de afschaffing van dienstboden had uitgeoefend.

Bij die gelegenheid en sedert meermalen, besprak ik, ook in vergelijking met andere landen, de bovenmatige opdrijving ten onzent der *directe* belastingen voor het Rijk. Ik zeide daarvan onder meer het volgende:

»De middelstand — dat is de klasse waarop de druk der *directe* belastingen zich het meest doet gevoelen en het woord in den ouden Bijbel van *Deux Aas* is in dat opzigt nog heden ten dage volkomen toepasselijk: »*Deux Aas en heeft niet. Six cinque en geeft niet. Quater Drij die helpen vrij*”. (1 Dec. 1880, 22 Maart 1881.)

Later zeide ik op nieuw:

»Ik heb hier vroeger gewezen op het oude rijmpje van den Bijbel van *Deux Aas* en dat is nog altijd de waarheid; het zijn niet de lagere, ook niet de hoogere klassen, maar de middelklassen die gebukt gaan onder de belastingen. Welnu, de lagere middelstand, die verste zoom van den middelstand, die aanzienlijke klasse van ingezetenen, verreweg talrijker dan de rijken, die zeer weinig beteekenen in aantal, veel talrijker dan de meer welgestelde middelklasse, is uiterst gevoelig voor belastingdruk. Men kan haar niet straffeloos gaan treffen met eene nieuwe *directe* heffing als deze”. (18 Junij 1884.)

Ik wees tevens op de schroomelijke gevolgen van eene overdrijving der openbare werken en van de opheffing der differentieele regten in Indië voor

(1) JOHANNES SCHERR, de fijne satyricus, onlangs te Zürich gestorven, schreef eens dit epigram:

*Was ist die Politik?
Die »Kunst des Möglichen».
Dum such mit Miene, Wort und Blick
Es zu ermöglichen,
Dass du mit richtigen Schwick und Schick,
Zu jedem Augenblick
Gehörest zu den Möglichen.*

Volgens BAIJLE, die door SAINTE-BEUVE niet geheel ten onrechte werd genoemd: »*un VOLTAIRE à la Hollandaise*», werd van de politiek eenmaal deze definitie gegeven: »*Ars non tam regendi quam fallendi hominem*» (IV, 583).

onze markten en onzen handel, die ik met cijfers in het licht stelde (4 Dec. 1880.) Het Kabinet deed echter niets om hieraan tegemoet te komen; maar droeg daarentegen eene Rente-belasting voor in eene radikaal-politieke rigting, die dan ook evenzeer mislukte als die van 1852 en 1872; niet zonder dat ik mijne afkeuring daarover, evenals vroeger, onbewimpeld en uitvoerig had uitgesproken. (17—22 Maart 1881.)

Terwijl als ware het in een afgezonderden werkkring, de uitstekende gaven van MODDERMAN op schitterende, wel eenigszins *schwärmerische* wijze in het licht verschenen, zoowel bij de voordragt eener Drankwet, die op 10—16 Mei 1881 door mij werd besproken en welke meer schijn dan wezen in hare uitkomsten oplevert, als bij de Eedsvraag, die zoo eigenaardig door hem en zoo volkomen onpraktisch door vele anderen werd opgevat; (3 April 1878, 5—7 Oct. 1881) maar inzonderheid bij het Wetboek van Strafrecht met het daarbij aangenomen cellulaire stelsel, waarover, naar ik meen, de toekomst nog hare einduitspraak zal hebben te doen, — beging het Kabinet den in mijn oog onvergefelijken en door zijn ontstaan geheel onbegrijpelijken misslag om tot de invoering der wet op het Lager onderwijs nog wel ongewijzigd, over te gaan, waartoe elke goede reden mij toescheen ten eenenmale te ontbreken, (9 Juli—15 Dec. 1880) en daarbij ook nog het opgeworpen denkbeeld der Grondwetsherziening over te nemen, zoo als geschiedde bij de Adres-debatten van 23 September 1879.

Ook met dit Kabinet voerde ik herhaaldelijk mijne altijd even vruchteloze gedachtenwisseling over het koloniale vraagstuk en over het *chronisch* geworden tekort, hetwelk zich nu op de meest onrustbarende wijze vertoonde. Met hernieuwden aandrang wees ik daarbij op de groote gevaren eener verdere ontwikkeling van het Mohammedanisme en op de onbegrijpelijke zorgeloosheid der Regeering daartegenover; op mijne vroeger reeds gemaakte bedenkingen over de nieuwe Indische belastingen, vooral ook tegen die in geld in plaats van in arbeid op den Javaan; in verband met de opheffing der *pantjèn*-diensten aan de hoofden, die van deze afgekocht toch voortdurend door de bevolking worden bewezen (9 Mei 1878, 29 Sept. 1880); op de gedragingen der „Indo-Europeesche gemeente” (de „Kongsie” zooals ik haar noemde) tegenover de regten der Javaansche bevolking op haren bodem. (1—4 Dec. 1880, 14—18 Nov. 1881). Ik zeide toen:

»De Oost-Indische Compagnie is vervangen door eene vereeniging, door een agglomeraat, door een wezen, hetwelk ik eene *Kongsie* heb genoemd, die alle de voordeelen van de kolonie tot zich trekt; maar in tegenstelling met den ouden tijd, de kwade kansen en de mogelijke gevaren geheel laat voor rekening van de Nederlandsche Natie. Dien toestand wil men nog meer gaan bevestigen: de Natie in leeningen en belastingen alleen de lasten dragende — de *Kongsie* al de lusten genietende.»

Evenzoo gaven mij de onverantwoordelijk zorgeloze diplomatieke leiding der zaken omtrent wat men thans noemt: „BRITISH NORTH BORNEO” en ook

onze verhouding tot de Transvaalsche Republiek, velerlei stof tot behandeling; maar niet om mij in welk opzigt ook over de Regeeringsverrigtingen daaromtrent te verblijden (5—6 Dec. 1881, 30 Nov. 1882). Wijders vond ik op het eind van 1881, naar aanleiding van het openvallen der nalatenschap van Prins FREDERIK DER NEDERLANDEN, eene gelegenheid om een advies op te stellen betreffende het regt op de Staatsdomeinen, bij de Wet van 25 Mei 1816 aan Z. K. H. overgedragen wegens het verlies van zijn regt van erfopvolging in de Nassausche staten. De beraadslaging van 23 Dec. 1881 had mij geen gelegenheid gegeven om daarbij dit regtsbetoog voortedragen, hetwelk als bijlage voorkomt in mijne Redevoeringen van 1879—81, bl. 237—240.

In de eerste dagen van 1882 had de verwerping plaats van het tractaat van Handel en Scheepvaart met Frankrijk gesloten, waartoe ik na rijp overleg heb medegewerkt, echter niet zonder mijne redenen daartoe, ook in verband met eenè vroegere rede, uitvoerig te ontwikkelen (18 Julij 1865—25 Jan. 1882). Daarentegen mogt ik geen deel nemen anders dan bij wijze van medewerking tot een verslag der minderheid (door mijn hooggeschatten ambtgenoot VAN NISPEN TOT SEVENAER en mij op 20 Mei 1881 uitgebragt) alsmede bij een vooraf in den vorm eener redevoering gedrukt en uitgegeven betoog, aan de in den beginne van 1882 gevoerde beraadslagingen over de Conversie der Gemeentegronden op Java en Madura; — een strijd waaruit toen, gelijk ook later, het particulier belang tegenover de regten van den Javaan als overwinnaar te voorschijn trad. Vroeger (23 Febr. 1877) had ik dit vraagstuk vergeleken met dat der Romeinsche *latifundia*. Nu wees ik op de overeenkomst met de sociale vraagstukken van onzen tijd in Ierland, Rusland en Italië, waarbij sedert nog kan worden gevoegd dat van de *crofters* in de Schotsche Hooglanden; en op een allerbelangrijkst schrijven van den heer G. L. BAUD, aan mij gerigt op 18 April 1869, om tegen de gevolgen van deze ingrijpende handelingen te waarschuwen. Eene ernstige ziekte van mijne echtgenoot hield mij geruimen tijd in Italië — te SORRENTO terug, en belette mij tevens deel te nemen aan de beraadslagingen over het tweede Handelsverdrag met Frankrijk gesloten, dat, evenals het eerste en in mijn oog ook niet ten onrechte, werd verworpen door de Tweede Kamer.

Geen jaar bijna is er voorbijgegaan, waarin ik niet een lievelings-onderwerp ter sprake bragt: — het Haagsche Bosch; hetzij om op eerbiediging aan te dringen van zijn eigenaardig karakter van natuurbosch, hetzij om mij te verzetten tegen het roekeloos hakken van boomen en het bij vakken gelijk maken en vernieuwen van den bodem. Door mijn voortgezette aandrang mogt ik de oprigting van een stoomgemaal en het draineeren van het veld naast de Maliebaan door het Domeinbestuur verkrijgen.

CONSTANTIJN HUIJGENS kon met regt in een zijner eerste gedichten: „*Batave Tempe, dat is 't Voorhout van 's Gravenhage*”, vragen:

„Maer waer sach-men oijt bewoonen
Soo veel stadts, in soo veel wouts?”

In het belang van dat treffend geheel rigtte ik in het laatst van 1882, toen weder de verkoop van een groot aantal gave en gezonde boomen was aangekondigd, eene interpellatie tot den Minister VAN LIJNDEN VAN S., die zich echter daartegenover had weten te voorzien van een schrijven van het collegie van dagelijksch Bestuur der gemeente, waarin deze aanzienlijke houtvelling werd goedgekeurd. Hierdoor werd — ofschoon later in den Gemeenteraad daartegen werd opgekomen — mijne interpellatie voorschands ter zijde gebragt; zij heeft echter sedert geleid tot de vestiging eener vaste commissie van toezigt, die door den Minister van Financiën GROBBEE, in 1884, werd ingesteld en benoemd.

Het zittingjaar 1882—1883 schonk mij op nieuw gelegenheid om mij tegen de Indische credieten boven de Begrooting te verzetten en aan de algemeene beraadslaging over die voor 1883 deel te nemen. Evenals vroeger (18, 25 Junij 1867, 27, 28 Nov. 1878) riep ik de aandacht van Regeering en Vertegenwoordiging in op onze verhouding tot China en de Chineezen in onze bezittingen verblijvende, met de bedenkelijke rigting, die in dat reusachtige Rijk, dat van de 1200 millioen aardbewoners er 400 bezit, sedert eenigen tijd viel op te merken. De groote vraag voor Nederland daaromtrent is wel deze: hoe zullen wij den stroom van Chineesche landverhuizers naar onze bezittingen keeren, immers binnen behoorlijke perken weten te houden! Hoe te waken dat de Chineesche bevolking niet van lieverlede een *imperium in imperio* in onze bezittingen kunne doen ontstaan? Zeker is eene welwillende verhouding vereischt; maar evenmin als Engeland te Singapore en Hongkong, moeten ooit of te immer in onze bezittingen Chineesche consuls worden toegelaten, iets wat Frankrijk zeer ondoordacht, bij het traktaat met China omtrent Tonkin in 1886 gesloten, te Hanoi en Haiphong heeft toegestaan. Ook Californië is eene waarschuwing om op onze hoede te zijn. Het Chineesch element is reeds veel te talrijk in de Nederlandsche koloniën en kreeg met eene consulaire vertegenwoordiging zeker eene hoogst gevaarlijke consistentie.

Mijne beschouwingen over de vragen der koloniale politiek tegenover den nieuw opgetreden Minister van Koloniën DE BRAUW (14—21 Nov. 1882) en over de schroomelijke en voor 's Lands Financiën zoo hoogst gevaarlijke overdrijving van den aanleg van openbare werken, in vergelijking met de zoo verstandige behoedzaamheid van THORBECKE blijkens zijne rede in de Eerste Kamer van 7 Jan. 1865 (28 Nov. 1882); een vruchteloos beroep op de edelmoedigheid en de regtvaardigheid der Kamer ten aanzien van den Generaal VAN DER HELDEN (2 Dec. 1882); onze houding ten opzichte van het toezigt op het kanaal van SUEZ (6 Dec. 1882—18 Mei 1883); een algemeen overzicht van den geheel abnormalen toestand van het Partijwezen hier te lande met al zijne onmogelijkheden en zijne voor 's lands belangen zoo hoogst verderfelijke gevolgen (25 Mei 1881, 4 Dec. 1882) en een soortgelijk betoog over eene even bespottelijke als bedroevende overdrijving, die bij het Middellaar Onderwijs, tot groot nadeel voor onze jongelingschap, valt waar te nemen,

(26 Sept. 1876, 9 Mei 1877, 12 Dec. 1882, 11 Dec. 1883), welk betoog als 't ware een vervolg was op mijne vroegeren van 1863 en 1865, — dit een en ander ging in dat jaar vooraf aan hetgeen in December, door mij tegenover de finantieele politiek van den Minister VAN LIJNDEN VAN SANDENBURG werd ingebracht. Nog altijd is het mij een ten eenenmale onverklaarbaar raadsel, hoe iemand van zooveel schranderheid en ondervinding als deze Staatsman toch onmiskenbaar was, van lieverlede er toe geraakte, buiten zijn ambtgenooten om, naar een hunner mij verklaarde, bij de debatten van December 1882, het meest radikaal program van belastingherziening voor te dragen; — een onmogelijke toestand alzoo, door zorgeloosheid ontstaan en door beginselloosheid bevorderd, waaronder dan ook dit Kabinet, nadat op 26 Febr. 1883, een voorstel tot verdaging der behandeling van de census-verlaging van den Minister PLJNACKER HORDIJK was doorgegaan met 66 tegen 12 stemmen waaronder de mijne, met 23 April van dat jaar kwam te bezwijken; nadat vooraf nog de BILLITON-concessie — een waardig tegenhanger van het PANGKA-contract van 1860 — in den aanvang van dat jaar had geleid tot een ernstig debat (13 Febr. 1883) (1).

Zoo trad eindelijk het tegenwoordige Kabinet HEEMSKERK, op 23 April 1883 aan het roer, met den heer VAN BLOEMEN WAANDERS, als Minister van Koloniën, die in November en December de Indische begrooting en die van het Hoofdstuk Koloniën, met groot gemak voor iemand geheel vreemd op parlementair gebied en met onmisbare kennis van zaken verdedigde; maar toch het onderspit moest delven daar hij de door enkele conservatieve leden volstrekt noodzakelijk geachte beperking van uitgaven niet wilde toelaten en zulks niettegenstaande vooraf en bepaaldelijk door mij, zijne aandacht op de mogelijke gevolgen was ingeroepen. Het onvermijdelijk gevolg kon toen niet worden afgewend: — de begrooting, die een onherstelbaar tekort opleverde, werd afgestemd. Ons beginsel kon en mogt ik op die wijze niet prijs geven (13—27 Nov., 22 Dec. 1883). Onder dit conservatief bewind verkreeg ik eindelijk de verwerping der Indische kredieten (11 Oct. 1883). Men ziet hieruit op nieuw een blijk van de werking van het parlementarisme. Vroeger waren mijne pogingen steeds vruchteloos geweest: — nu erkende men hare gegrondheid.

Dit was de laatste maal dat ik over onzen kolonialen toestand het woord heb gevoerd. De Indische begrooting kwam, op 13 Nov., in behandeling; waarbij ik een historisch overzicht gaf en als den text mijner beweringen eene stelling door den heer DE LAVELEJE, in een toen verschenen werk over de Staathuishoudkunde, had gekozen. Zij luidde: „*Les Etats qui n'ont pas de colonies, peuvent s'en consoler et ceux qui en ont doivent s'appréter à les perdre et cette perte sera encore un gain.*”

---

(1) Verg. de „*Billiton-Opstellen*” van P. H. VAN DER KEMP, in het Tijdschrift voor Handel en Nijverheid van N. I. en de *Billiton-Kongsie*, door G. BUITENDIJK, in de Nieuwe Gids, Dec. 1886.

Ik meende dit beweerden van ons nationaal standpunt onder de oogen te moeten zien, al was ik ook volkomen overtuigd dat mijne gezegden even weinig als vroeger zouden uitwerken. Ik zeide :

»Naar mijne opvatting is Nederland niet meer het *principale*, maar het *accessorium* geworden. Nederland gaat niet meer voor, maar Nederland wordt gedwongen te volgen. Nederland heeft geene Indische bezittingen meer, maar die bezittingen hebben Nederland.»

Vervolgens de redenen opsommende van ons koloniaal verval, noemde ik in de eerste plaats, de wijze waarop de Vertegenwoordiging was betrokken geraakt in het begrootingswerk, waardoor zij eene regelende magt was geworden zonder de daartoe noodige eigenschappen te bezitten, in plaats van te blijven een nauwlettend toezienend gezag, waartoe zij eeniglijk in staat was; ten tweede de aggressieve oorlogspolitiek tegenover ATJEH, zonder toestemming of goedkeuring der Kamers ondernomen en op de meest wispelturige wijze voortgezet; eindelijk en bovenal de overweldiging van het algemeen Staatsbelang door de zamenspanning van al de bijzondere belangen, blijkbaar uit al de Regeeringsmaatregelen, gedurende de laatste twintig jaren, hier en in Indië, ten aanzien dier bezittingen genomen.

Onder die rigting der geesten en bij dien aandrang, was Indië van aanvankelijk eene schuldenaresse van 37 à 38 millioenen in 1829, — van, dank zij het stelsel van VAN DEN BOSCH, na 1844 een reddingsboot in nood, — van eene rijke en weldadige bron van algemeenen bloei en welvaart sedert 1848, zoowel voor Indië zelf als voor het Moederland, — thans onder die noodlottige dreefkrachtige werking, de molensteen geworden die een drenkeling naar de diepte sleept. De stelling van den heer DE LAVELEYE kreeg daardoor, wat ons koloniaal bestaan betreft, eene maar al te wreede bevestiging.

Ook wees ik nog bij die gelegenheid op het klimmend gevaar van de Islamitische beweging voor de rust in onze koloniale bezittingen (22 Dec. 1883).

Bij de behandeling der begroting van Justitie (4—5 Dec. 1883) besprak ik op nieuw een denkbeeld dat reeds vroeger (1 Dec. 1876, 5 Dec. 1878, 2 Dec. 1879) door mij was te berde gebracht: het bevorderen onzerzijds van eene internationale regeling van het Zee- en Handelsregt. Nederland, met zijn zeevarend en handelsvolk, scheen mij bij uitnemendheid aangewezen om daaromtrent een vruchtbaar initiatief te aanvaarden. Mijn betoog vond echter hiertelende geen weêrklank; maar België greep de gelegenheid der Antwerpsche tentoonstelling aan om dit denkbeeld te verwezenlijken. Op 23 October 1884 schreef de voorzitter van den ministerraad BEERNAERT een brief aan zijn ambtgenoot van Buitenlandsche Zaken om hem de onwaardeerbare voordeelen aan te toonen die de gansche beschaafde wereld trekken kon uit eene unificatie van het handels- en zeerecht en hoe verschillende onderwerpen, zonder eenig bezwaar, nu reeds voor een vruchtbaar gemeen overleg vatbaar waren. Dientengevolge werd op 27 Februarij 1885, eene Koninklijke Commissie tot

voorbereiding van een congres benoemd, hetwelk op 27 September 1885 te Antwerpen bijeen kwam en in twee afdeelingen, voor Zee- en Handelsregt, tot hoogst belangrijke uitkomsten heeft geleid, blijkens de daarvan verschenen Handelingen, die ongetwijfeld in de toekomst goede vruchten zullen afwerpen. (1)

Nu was de tijd gekomen dat een hoogst gewichtig onderwerp van wetgeving, waarbij de vrijheid en de veiligheid der burgers op het nauwst zijn betrokken, eindelijk moest worden ter hand genomen; — het was de invoering van het nieuwe Wetboek van Strafrecht met de vaststelling der beginselen die de daarbij te wijzigen Strafrechtspleging zouden regelen. Hier wachtte mij de laatste van de vele teleurstellingen, die ik op dit gebied, evenals op dat van het beleid der Koloniën, heb ondervonden en die, bij eene beraadslaging van 4 December 1883 over de Begroting van Justitie, mij onwillekeurig de smartelijke ontboezeming ontlokte dat in die beide opzichten mijne parlementaire loopbaan haar doel ten eenenmale had gemist. Steeds was mijn onvermoeid streven daarheen gericht geweest om eene degelijke en eenvoudige regterlijke inrigting, strookende met de geheel eigenaardige behoeften van onzen Nederlandschen, weinig proces-zieken landaard te erlangen; — nooit had ik daarmede in eenig opzigt mogen slagen. Nu gold het de inrigting van het Strafgeding en zag ik eene regeling daarvan in aantogt die ik evenzeer in vroegere dagen onvermoeid had bestreden, waarbij de regtspraak in de meer gewigtige strafzaken, gelijk die gedurende bijna eene halve eeuw hier te lande proefhoudend bevonden was en nooit tot eenige bedenking aanleiding had gegeven, dreigde te worden vervangen door een in twee instantiën verbrokkeld en daardoor gebrekkig onderzoek, waarvan de gebreken zoo dikwerf door mij uit volle overtuiging waren aangetoond (7 Nov. 1860); — een onderzoek, volgens mij alleen aannemelijk in de oogen van hen, die het karakteristieke verschil van burgerlijke en strafregtelijke gedingen niet doorzien of kunnen bevroeden; die het groot beginsel van ééne mondelinge en onmiddellbare behandeling zoo kort mogelijk op de gepleegde misdaad volgende, niet begrijpen; om niet te spreken van degenen die door deze in een dubbel onderzoek verslapte en verbrokkelde strafvervolging de kansen schooner zagen om den schuldige, door de mazen van dat net aan eene regtmatige veroordeeling te laten ontsnappen.

Nadat ik, op 10 en 13 Maart 1884, dit belangrijk onderwerp op nieuw had

---

(1) *Actes du Congrès International de droit commercial*. 1886. en *Rapport sur le Congrès International par M. Daguin*. *Bulletin de la Société de législation comparée*. Julij 1886. Men vindt daar eene algemeene regeling omtrent de verantwoordelijkheid der reeders en eigenaars van schepen en der schippers, de cognoscementen, de bevrachting, de avarijen, de zeeverzekering, de bodemerij, de aanvaring, de berging en het hulploon. Tevens werd een volledig ontwerp eener internationale wetgeving op de wisselbrieven en ander verhandelbaar papier, vervat in 57 artikelen, vastgesteld.

uiteen gezet, doch eene door mij voorgestelde wijziging had teruggenomen, nadat er eene andere werd voorgesteld van genoegzaam gelijke strekking, besliste de Kamer, in den geest van de Regeeringsvoordragt, tot de invoering van het Hooger Beroep in alle Strafzaken. Zelfs de bedenking die nog welligt bij eene niet uit deskundigen zamengestelde vergadering ingang had kunnen vinden, dat onze Regtbanken niet sterk genoeg bezet zijn voor deze aanzienlijke toevoeging aan hunne werkzaamheden en er dus nieuwe betrekkelijk groote uitgaven, niet alleen voor personeel maar ook tot inrigting van regts-lokalen, zouden worden gevorderd, scheen niet te worden ingezien en de zaak was daarmede afgedaan.

Merkwaardig mogen de gelijktijdige omstandigheden worden genoemd, welke zich in het Duitsche Rijk ten dezen opzichte openbaarden. Op 8 Maart 1885 deed de Rijks-Kanselier, ook vreemdeling op dit gebied, aan den Bondsraad een voorstel om het sedert de invoering der Strafgeding-verordening voor het Duitsche Rijk, met 1 October 1879, voor de grootere strafzaken afgeschafte hooger beroep op nieuw in te voeren; hetwelk echter, op 23 April, door de meerderheid der Duitsche Regeeringen, in het *plenum* van den Bondsraad vereenigd, werd afgewezen. De kracht der beginselen van den waren vooruitgang, gelegen in de onmiddellijke en mondelinge behandeling, heeft alstoen gezegevierd en tegenover eene magt als Vorst BISMARCK, had alleen Pruisen met Brunswijk, Hessen, Saxen-Meiningen, Anhalt en Sondershausen zich onderworpen aan zijne voordragt. In Beijeren en Saksen, in Baden en Wurtemberg en al de overige Staten had het juiste beginsel, dat daar nog onlangs zoo schitterend door GEIJER en VON SCHWARZE, door WALTHER en MARQUARDSEN met zoo vele anderen werd verdedigd, de regtmatige overwinning behaald en ook behouden. Wij daartegen deden een terugtred, die met de aanneming van ons Wetboek van Strafrecht, dat terecht door zooveel als een vooruitgang wordt aangemerkt op het gebied der strafwetgeving, een zonderling en onbegrijpelijk contrast oplevert en waarvan, in mijn oog, nog vrij wat schadelijker gevolgen kunnen worden tegemoet gezien dan van de Schoolwet van 1878.

Eene gelegenheid om terug te keeren tot onze vroegere, ook ten aanzien der beregting op heeter daad, proefhoudende Nederlandsche beginselen en bepalingen, waarbij men het eenig juiste onderscheid ter beregting van terstond geblekene misdrijven en die waarin het bewijs van schuld nog kunstmatig moet worden geleverd, wist in het oog te houden om daarnaar het strafgeding in te rigten, werd veronachtzaamd; hoezeer ik even als vroeger (met aanhaling van een werk van Mr. L. ASSER, in mijne nota van 23 Febr. 1872, Bijblad-bijlagen 1871—72, bl. 2160) had gepoogd ook op dat punt, het nationaal eergevoel te prikkelen. Ter juister beoordeeling van zoodanige diepere vraagstukken van regtsgeleerden aard zijn echter onze parlementaire vergaderingen bij uitnemendheid ongeschikt en onbruikbaar: — ik aarzel niet om zulks als mijne overtuiging te dezer gelegenheid uit de volheid van

mijn gemoed en geheel openhartig uit te spreken. De theorie van JAN PERFECT is en blijft ten deze bij uitstek toepasselijk (12 *Julij* 1878).

Dezelfde onmogelijkheid vond ik om mij te scharen onder de voorstanders eener onder de thans gegevene politieke omstandigheden, voorgenomene Grondwetsherziening.

Waar het geldt een zoo gewichtig nationaal belang is het zeker niet ongeoorloofd te verklaren (en ik reken mij tot die mededeeling tegenover mijn hooggeachten vriend, den Minister HEEMSKERK, dan ook niet onbevoegd) dat ik in 1883, bij een schrijven van 26 April, heb afgezien met opgave van redenen, van de aanvaarding van het aanbod om deel uit te maken van eene Staatscommissie tot onderzoek der vraag: „*van welke bepalingen der Grondwet herziening raadzaam was*”, om de woorden der Troonrede van 18 September 1883 te bezigen. Reeds bij vroegere gelegenheden (op 27 *Sept.*, 14 *Nov.*, 4 en 18 *Dec.* 1882 — gelijk later op 20 *Maart*, 24 *Sept.* en 29 *Nov.* 1884 en 3 *Maart* 1885) — had ik mijne denkbeelden over de ontijdigheid en de onraadzaamheid dezer herziening onverholen te kennen gegeven; denkbeelden die, zoo ik meen, door de opvolgende gebeurtenissen volkomen zijn geregtvaardigd. Zonder aarzeling beaam ik ook nu nog de gronden mijner verklaring, op 26 April 1883 afgelegd, dat ik de geheele herziening onraadzaam oordeelde. Ik acht de beweging van den laatsten tijd tot wijziging der Grondwet, onder de bestaande omstandigheden, ontijdig en niet in 's Lands belang. Redelijke verlangens kunnen met de bestaande bepalingen voldoende worden bevredigd. Het denkbeeld zelf vond bij ons volk en vindt nog bij de gematigden, en dat zijn verreweg de meesten, weinig of geen weerklank en werd alleen opgewekt en levendig gehouden door hen die, blind voor de treurige ondervinding, overal elders in zoo overvloedige mate verkregen, den *census* uit de Grondwet willen wegnemen, opdat men tot een min of meer algemeen stemrecht, met andere woorden tot de toelating der *incapaciteiten* met al de ellendige gevolgen van dien, zou mogen geraken. Hierbij komt nog, waarop ik dan ook wees bij mijn schrijven, deze onoverkomelijke moeilijkheid, dat — kwam er al van Regeeringswege een voorstel van herziening tot stand, dan van den kant der volgelingen van den heer KULPER (de zich noemende „*Anti-revolutionnaire partij*”) zoodanige voorwaarden zouden worden gesteld, welke toen ook reeds omtrent de artt. 168 en 194 waren aangekondigd, waaraan het zelfs feitelijk onmogelijk zoude zijn te voldoen en die de reeds bestaande spanning in den lande op de meest heillooze manier zouden bestendigen. Een en ander maakte, volgens mij, in het tegenwoordig tijdsgewricht het welslagen eener Grondwetsherziening zeer onwaarschijnlijk, ja inderdaad onmogelijk.

De ongunstige finantieele toestand, in verband met de reusachtige defcitten hier en in Indië en de overdrijving van den aanleg van openbare werken, met de nieuwe belastingen daarvan het gevolg, maakten het onderwerp uit mijner finantieele beschouwingen op 1 April 1884.

»Zoo als het met de uitgaven in de laatste jaren is toegegaan, zou men zich voorstellen dat wij in den toestand verkeerden van iemand die plotseling een groot vermogen heeft verkregen, en die in deze ongewone omstandigheid, zich allerlei, zelfs de buitensporigste zaken meent te mogen veroorloven. Maar dat is onze toestand in geen deele. Hij is veeleer die van iemand die vroeger in voorspoedige omstandigheden verkeerde, maar die door verkeerd beheer zijner zaken, door het dwaselijk omspringen met zijne buitenbezittingen, door geen oog te hebben voor eigene behoeften, maar zich te laten verlokken tot bevordering van die van anderen, geheel tegenovergesteld aan de zijnen, laat ik het woord maar bezigen: *aan lager wal is geraakt* en wiens beurs niet meer in staat is om te voldoen hetgeen hij betalen moet.

»Wanneer in vervolg van tijd iemand op zal treden die de geschiedenis schrijft van onze geldmiddelen, — ik zie het boek al in gedachten voor mij, getiteld: *De Opkomst, de Bloei en het Verval van de Nederlandsche Financiën*; — dan zal men daarin kunnen lezen, hoe in den jare 1878, Regeering en Vertegenwoordiging er geen bezwaar in vonden om een zwaren druk te leggen op het nationaal vermogen, door het erfgoed van ouders en kinderen te belasten; men zal er verder in lezen hoe in den jare 1884 eene soort van wedren gehouden is om te zien wie eene *Income-tax*, wie eene *Klassen-Steuer*, wie wat anders zal weten uit te vinden om de goede Nederlandsche natie met die weldaden uit den vreemde te begiftigen; maar dan volgt daarop weder een ander hoofdstuk, handelende van de Openbare Werken, die in Nederland en in Indië, in het laatste tiental jaren, vervaardigd zijn. Dan zullen de nakomelingen daarvan lezende vragen: hebben onze voorvaderen daarbij dan volstrekt niet nagedacht? Hebben zij niet begrepen dat al die kwellende belastingen met al die openbare werken moesten gepaard gaan? Hebben zij niet ingezien dat al die fraaie zaken welke zij gedekreteerd hebben, moesten bekostigd worden, toen en ook nu nog, door de Natie die zij vertegenwoordigden?

»Ik heb hier dit thema oneindige malen behandeld: — bij de Onderwijswet, bij de instelling van een Departement van Waterstaat, bij de vaststelling van al die ondernemingen van openbaar nut. (10 Dec. 1877, 16 en 22 Mei, 17 en 25 Junij, 10—12 Julij, 17 Dec. 1878; 1 en 22 Dec. 1880; 16—17 Nov. 1882; 18—23 Dec. 1883); maar ik heb altijd gezien, wat ik ook sprak: — de Tentatie was te groot. Wij hebben opgemerkt hoe Regeering en Vertegenwoordiging wedijverden om allerlei dergelijke zaken aan te vatten: Schoolpaleizen, Tramwegbruggen en Gevangenissen met eerepoorten; Havens aangelegd waar geen schip in komt, Havens verbeterd waar evenmin schepen in zullen komen; zelfs hebben wij nieuwe Rivieren gedecreteerd en wij staan misschien gereed om Zeeën leeg te pompen.

»Dat is het onbegrijpelijk dwaas tafereel, hetwelk de nakomelingschap in de geschiedenis van het Financiewezen van onzen tijd zal aantreffen. Ik zou wel wenschen nu te vernemen het oordeel, dat dan zal worden geveld over hetgeen de Hollandsche financiers van onzen tijd voor Nederland zijn geweest.”

Bij die gelegenheid bestreed ik tevens het middel waarmede, naar het verderfelijk voorbeeld door Frankrijk met zijn „*Budget Extraordinaire*” gegeven, hier te lande de finantieele gewetens worden in slaap gewiegd, met de leer-

stelling dat men deze soort van uitgaven als ook die voor den vestingbouw en dergelijke, door schatkistpromessen en geldleeningen kan dekken en de toekomst alzoo naar hartelust mag worden bezwaard, zeggende immers denkende: „*Après nous le déluge.*”

Er waren nog in den loop van de jaren 1883—1885 velerlei andere belangrijke onderwerpen ter sprake geweest, als de Koepok-inënting (7 Dec. 1883, 25 Maart 1884) en de middelen tot bestrijding der Prostitutie (4 Dec. 1883); de privaathandel in Staatsdocumenten (11 Dec. 1883) en de grenzen van het regt tot onteigening ten algemeenen nutte (11 Dec. 1883); het toezigt op het kanaal van SUEZ (18 Mei 1883) en de doorgraving van de landengte van PANAMA (10 Oct., 22 Dec. 1883); de Octrooien van uitvinding (10 Dec. 1884) en de regeling der Vicariegoederen (20—26 Mei 1884) — waarover ik mijn gevoelen te kennen gaf. Ter dier gelegenheid voegde ik bij mijne mondelinge beschouwingen nog een paar nota's over de Koepok-inënting in Engeland (7 Nov. 1883) en over de bemoeiingen van Koning WILLEM I ten behoeve van de Amerikaansche doorvaart naar Azië, welke voor onzen handel is van zoo uiterst groot belang en waaromtrent tot dusver onbekende bijzonderheden betreffende de zending van den generaal VERVEER naar NICARAGUA in 1828—1831, door mij uit de archieven van Marine en Buitenlandsche Zaken aan het licht zijn gebracht (Zie Redevoeringen 1883—84, bl. 216—226).

Ook de Klassenbelasting bestreed ik uitvoerig en uit verschillenden hoofde. (18 Junij 1884). Haar trof het lot harer voorgangsters; vooral ook omdat de eerste eisch aan elke belasting te stellen, die van de mogelijkheid eener strikt regtvaardige heffing, daaraan ten eenenmale ontbreekt: — om van andere niet minder afdoende gronden voor hare verwerping niet te gewagen. LUZAC, een liberaal van den echten stempel, had in één band, onder den ironischen titel: „*Vrijheids-vruchten*” al de publicatiën van 1795 tot 1804 verzameld, betreffende de belasting op de inkomsten, waarover men nog nadere opgaven vindt in het vervolg van de Vaderlandsche Historie van Wagenaar, deel 46, bl. 149; ik wees reeds hierop bij het voorstel van Rente-belasting van den Minister VISSERING (17 Maart 1881), die toen zeide, dat hij dit boek uit L.'s bibliotheek had aangeleend. Op de zonderlinge miskenning, zelfs door de Regeering, van het karakter der Patentbelasting, die niet is eene belasting van inkomsten, maar een *vergunningsregt*, ingesteld na de opheffing der gilden, werd tevens door mij gewezen. Het niet bestaan in Nederland van een belasting op den tabak, overal elders een voortreffelijk belastingmiddel, ook uit het oogpunt van volksgezondheid, noemde ik onverantwoordelijk onder de aanwezige financieele omstandigheden. (1)

(1) Zie hierover een brief van den oud-Minister van Financiën Mr. H. J. baron VAN DER HEIM, aan mij gerigt op 31 Mei 1881. *Dagblad van 's Gravenhage* van 27 Nov. 1883.

Nederland is het land waar het meest wordt gerookt — per hoofd: 3.36, tegen België 2.58, Duitschland 1.68, Oostenrijk-Hongarije 1.47, Frankrijk 0.85, Engeland en Italië 0.65 — en het

Hoe ongunstig ik dacht over de wijziging van art. 198 der Grondwet en de herzienbaarheid van deze in de zorgvolle dagen van een Regentschap, werd een en andermaal door mij, vooral op historische gronden, tot een betoog gebracht (24—26 Sept., 28 Nov. 1884); maar ook dit mogt geen instemming verwerven. Ik hoop vuriglijk dat de dagen die eenmaal komen zullen, mij tegenover de wet van 5 Dec. 1884, evenzeer in het ongelijk zullen stellen; doch ik ontveins niet dat het verleenen der bevoegdheid om grondwettige voorschriften gedurende een Regentschap te veranderen mij eene daad van politieke onberadenheid toeschijnt, waarvan de gevolgen niet zijn te berekenen.

Eindelijk daagden de beraadslagingen van 3—12 Maart 1885, den afloop waarvan ik in den aanvang dezer vlugtige schets van mijn parlementair verleden heb medegedeeld.

Buiten mijn weten was een aanval op breede schaal tegen de begrooting van den Minister HEEMSKERK beraamd en op touw gezet, die zoo zij slaagde, niet alleen zijn val moest ten gevolge hebben, maar tevens gelijk ik zeide, „op *slinksche wijze*” zou hebben gevoerd tot eene omverwerping, bij eene gewone begrotingswet, van bestaande wettelijke bepalingen, welke alleen door eene samenwerking der drie takken van de wetgevende magt mogen worden gewijzigd. De bejegening dier toen door mij verkondigde, onomstootbare constitutioneele waarheid (10 Maart 1885) — (afgescheiden van die welke mij persoonlijk werd aangedaan en die na zeker voorval in de tweede afdeeling van de Kamer, op 1 December 1884, te onverschoonlijker was) — schonk mij eindelijk een regtmatigen en afdoenden grond om eene betrekking neder te leggen, waarin ik voorzeker menigmaal eenige zelfvoldoening had gesmaakt; maar nog veel meer grievende teleurstellingen voor mijne beginselen en voor mijne opvattingen der nationale belangen heb ondervonden.

En nu buiten den werkelijken strijd der politieke partijen geplaatst en den loop mijner parlementaire wederwaardigheden, gelijk die in algemeene trekken hierboven zijn geschetst, overziende, mag mij de verklaring van het hart, dat ik daarin nooit iets heb ondersteund of bestreden dan wat rustte op eene uit zelfstandig onderzoek verkregene overtuiging; voorts dat ik altijd een diepen afkeer heb gehad en betoond van elk bejag van de volksgunst (gelijk CICERO zeide: „*nil unquam mihi popolare placuit*”); eindelijk dat ik nimmer aan de inblazingen van een van de zuivere beginselen der constitutioneele regeering ontaard parlementarismus, den eigenlijken kanker van onzen politieken toestand, heb toegegeven (16 Dec. 1861, 17 Dec. 1874, 26 Sept. 1876, 28 Febr. 1877 en 13 Nov. 1883). Waren 's Lands zaken sedert 1848 meer algemeen uit dat oogpunt beschouwd en geregeld en waren, op het koloniaal gebied, de algemeene belangen niet door de bijzondere over-

---

minst aan tabaksbelasting wordt betaald; per hoofd: Frankrijk 3.79, Engeland 3.03, Amerika V. S. 2.32, Oostenrijk-Hongarije 2.25, Italië 2.07, Duitschland 0.28, België 0.20 en Nederland 0.03. Verg. Red. 1879—81, bl. 119 vlg.

vleugeld — Nederland zou zich over geheel andere omstandigheden dan de tegenwoordige hebben te verblijden.

Ik eindig dan ook deze nabetrachting met in de eerste plaats den wensch uit te spreken dat het mij moge worden gegund het oogenblik te beleven waarop eene meer gezonde politieke partijvorming de tegenwoordige zal hebben vervangen. Onze staatkundige toestand is inzonderheid bedorven, gelijk ik oneindig dikwijls heb aangetoond, door de vermenging van de Politiek met de Godsdienst (1). Ja, men gaat hier en daar zoover van te dweepen met het denkbeeld van een toestand in onzen Staat, gelijk die was van de Israëlieten onder MOZES; of ook ingerigt naar de wanbegrippen van JOHN KNOX en geschoeid op de leest der republiek van GENÈVE onder JEAN CALVIN, een staat van zaken, die voor alle andersdenkenden, zonder uitzondering, op de meest onverdragelijke tyrannij zoude uitloopen (2).

(1) Men zie de plaatsen, aangehaald op bl. 149 mijner Redevoeringen van 1879—1881.

(2) Welk een zedelijk monster deze CALVIN is geweest, blijkt op onwederlegbare wijze door hetgeen EMILE SAISSET uit een te Genève in de archieven berustend handschrift «*Procès de Michel Servetus 1553*», van 200 bladzijden in folio, heeft aan het licht gebragt in de *Revue des deux Mondes* van 1848. I. 463 en 635.

GIBBON schreef: «Ik ben nog dieper verontwaardigd over het ter dood brengen van MICHEL SERVET dan over de menschen-hekatomben der *autoda-fé's* in Spanje en Portugal». SAISSET zet de juistheid van deze opvatting met feiten uiteen. Het was CALVIN niet genoeg zijn tegenstander te hebben gedood; hij zocht nog op zijn sterven den stempel der eerloosheid te drukken en door de meest laaghartige beweringen hem een martelaarskroon te ontrooven in woorden, door SAISSET medegedeeld en waarvan hij getuigt: dat nooit het theiologisch fanatisme een ijskouder wreedheid heeft ten toon gespreid.

Van gelijken aard was de vervolging van VALENTIN GENTILIS en NICOLAS GALLO in 1558, wier teregtstelling door den heer H. FAZI, uit oorspronkelijke documenten, is medegedeeld in de *Mémoires de l'Institut National Genevois* XV. GENTILIS werd ter dood veroordeeld wegens zijne godsdienstige begrippen; doch, ofschoon «*lesdicts crimes méritent la poene du feu, considérant sa retractation supposé qu'elle soit de vraye pénitence, y aura matière de mitiger la dicte poene en luy coupant la tête*». Sedert veranderde nog de Raad van Genève dit doodvonnis in eene «*amende honorable la torche au poing*». VALENTIN GENTILIS werd in 1566, als *antitrinitaire*, te Bern onthoofd. NICOLAS GALLO stond teregt wegens dit gezegd: «*CALVIN, contrairement aux principes de l'art, veut qu'on sépare le Symbole des apôtres par des virgules; nous sommes d'un avis contraire; ainsi après cette phrase: «Je crois en Dieu», il veut qu'on coupe la phrase, puis qu'on ajoute: «Père tout puissant», et ainsi de suite*».

Het menschelijk leven kon dus in die dagen afhangen van het plaatsen eener komma. De heer FAZI zegt teregt dat GENTILIS eene plaats verdient naast SERVET in de: «*Martyrologie de la libre pensée*». Verg. een meer uitgebreid verslag, door mij geplaatst in de *Wekker* van 30 Junij 1886, waarbij ik op minder juiste gegevens van een Fransch dagblad ben teruggekomen.

Een zeldzaam voorbeeld op kleiner schaal maar van gelijken aard, ook uit de zestiende eeuw, leveren de gedragingen van den Bremer predikant ALBERT HARDENBERG, zooals die door BAILE in den *Dictionnaire* worden medegedeeld. Na eerst gedurende achttien jaren de

Moge de tijd eindelijk aanbreken dat aan die wanbegrippen de steun van zoo menig welgezend maar niet doordenkend Nederlandsch Staatsburger wordt ontzegd en onthouden om terug te keeren tot het eenige, waarbij ons goede land kan voortbestaan en weder als vroeger in bloeienden toestand geraken: — het volgen der beginselen eener verstandig-behoudende staatkunde.

Meermalen heb ik gewezen op het zonderling verschijnsel dat deze rigting, die in alle parlementaire vergaderingen hare meer of minder talrijke vertegenwoordigers heeft, als politieke partij uit de Nederlandsche Volksvertegenwoordiging bijna geheel is verdrongen. Op 4 Dec. 1882 zeide ik:

»Zij is als regeeringspartij door eene samenwerking van radikalen en anti-revolutionnaireren te niet gedaan. Of Nederland wel is gevaren bij deze vernietiging van eene politieke partij, die in alle parlementen zoo niet de hoofdrol vervult, dan toch een zeer magtig aandeel neemt aan de debatten, valt te betwijfelen. Ik vraag u: — indien haar gewigt iets meer had mogen beteekenen, ware het dan misschien niet beter gegaan dan thans; zouden onze Financiën niet in geheel andere omstandigheden verkeerden dan nu het geval is; zouden onze Koloniën zich in den tegenwoordigen staat van verval bevinden; zouden wij daar een in mijn oog bijna wanhopigen toestand beleven; zou dat alles niet verhoed, verholpen en te keer gegaan zijn, indien de noodlottige samenwerking om de conservatieve partij ten val te brengen, haar doel niet had bereikt?

»De veronachtzaming, de achteruitgang van de groote landsbelangen — de financieele zoowel als de koloniale en zoovele anderen — dat alles komt thans door den drang der omstandigheden te voorschijn. Eindelijk dringt nu de waarheid door de nevelen, die de onderwijs-quaestie over alle andere nationale belangen heeft uitgespreid; thans zien wij de treurige werkelijkheid voor ons en hoe de toestand van Nederland is allerzorgelijkst. De dag der ontauchtering is aangebroken.»

Viel er sedert eenige beterschap optemerken? Integendeel. Als men het oog vestigt op de werkelijkheid, dan is er in menig opzigt een stilstand waartemenen van zorgwekkenden aard en in de overzeesche bezittingen zijn wij van kwaad tot erger vervallen, getuige de *crisis* der laatste twee jaren en hare gevolgen. Elkeen zal moeten toegeven dat een onbevangen onderzoek naar de oorzaken van dat een en ander, behoort te worden ingesteld om, kan het zijn, ons voor nog dieper verval te behoeden.

Augsburgsche Confessie te hebben beleden en gepredikt, verklaarde hij zich op eens voor het Calvinisme, en zulks met zoodanig gevolg dat de Magistraten die weigerden hem te volgen, werden gebannen en allen in hunne ballingschap den dood vonden. Een schrijver van dien tijd deelt daarvan het volgende mede: «*Quod ut commodius faceret, in intimam populi, hospitum, plebeiorum, muliercularum, puellarum, famulorum denique et ancillarum familiaritatem se insinuans, auram popularem captavit, adeoque ut ex publico suggestu non modo praedicantes Collegas joculariter irridere, sed ipsos etiam Senatores et Consules nominatim taxare, eorumque auctoritatem, apud plebem imminere non vereretur*». Eindelijk, zegt BAILE, werd hij op zijne beurt uit BREMEN verdreven: «*comme un séditieux Sacramentaire par le parti Luthérien qui redevint supérieur*».

De hoofdreden van onze politieke ongesteldheid, om eene zachte uitdrukking te bezigen, schijnt mij de geheel abnormale wijze waarop zich in 's Lands vertegenwoordiging twee schakeeringen hebben gevormd, welke de eene zoo min als de andere, berusten op duidelijk aangewezen staatkundige beginselen. Een ieder die met onzen toestand eenigszins nader bekend is, weet dat de zoogenaamde „linkerzijde” in de Tweede Kamer, op de keper beschouwd, een kakelbont samenweefsel van alle mogelijke politieke kleuren oplevert, van den socialist en den radikaal af tot den liberaal en den conservatief toe, welke slechts in één enkel anti-klerikaal accoord te zamen stemmen; terwijl evenzoo aan de „rechterzijde” de belijders van twee godsdienstige rigtingen onder een algemeen-kerkelijken dekmantel zamenschuilen; maar die juist op dat gebied, bij de gewigtigste vragen van kerkbelang, scherp tegen elkander overstaan, en wat de politieke rigtingen aangaat, evenals de linkerzijde kunnen bogen op het bezit van den strengen behoudsman in schijnbare eensgezindheid gezeteld naast den vurigen demokraat. Nog zonderlinger en zeker nog meer bedenkelijk zou de toestand worden, indien er metterdaad eene scheuring ontstond in het Hervormd Kerkgenootschap en de scheurmakers, gedachtig aan AENEIS VII, 312, het bekende :

„*Flectere si nequeo Superos, Acheronta movebo*”

in praktijk bragten door eene bent van *Christelijk-Socialen* te voorschijn te roepen, die in sommige geschriften, uitgaande van het Nederlandsch Werkliedenverbond PATRIMONIUM, reeds nu hunne onguere wanklanken laten vernemen.

Zulke zonderlinge verhoudingen deugen niet in eene politieke, nationale Vergadering. Van dergelijke partijschakeering was dan ook tot hertoe nergens ter wereld een voorbeeld te vinden. Het ware daarom meer dan tijd dat er een einde kwam aan dezen ziekelijken toestand, die hare eerste vereischten ontroofte aan de parlementaire beslissingen, namelijk die van volkomene onbevangenheid en oprechtheid. Het algemeen Staatsbelang geraakt op den achtergrond en zinkt weg in de diepte, als elkeen wegstroopt in een soort van kerk of kluis en het van daaruit niets dan bekrompene kerkelijke of tegenkerkelijke inzichten zijn die zich den voorrang betwisten, waar het de teederste belangen der Natie betreft, die helder en onbevangen moesten worden beoordeeld.

Tegenover eene dergelijke Volksvertegenwoordiging wordt eene Regeering naar een vast politiek stelsel, onmogelijk en ondenkbaar. Er kan bij zulk eene verbastering der publieke lichamen van Staat, alleen worden bestuurd door nu eens regts dan weder links den steven te wenden en al laveerende, nu hier dan daar naar wisselvallige landingspunten te zoeken, vanwaar men hoe dan ook de zaken gaande houdt, maar die volmaakt onbruikbaar zijn voor eene ruime en krachtige ontwikkeling eener Nationale Staatkunde.

Wat ware hiertegen te doen? Het antwoord kan, mijns inziens, alleen zijn gelegen in het ware en schoone woord van MODDERMAN: „*Herziet u zelven!*”

Niet in de doode letter van geschreven grondwetten of wetten, maar in den levenden mensch, moet wat nadeelig is en verkeerd werkt in onzen Staat, worden opgespoord om tot afdoend herstel te geraken. Waarheid en opregtheid moeten in de politieke partijgroepeerings terugkeeren en daarbij meen ik te mogen herhalen wat voor ongeveer twintig jaren reeds daaromtrent door mij werd verlangd.

»Ik zou wenschen dat onze Staatskundige toestand, volgens een of ander politiek-scheikundig *procédé*, nauwkeurig werd geanalyseerd en er met juistheid eene scheiding der verschillende bestanddeelen werd gemaakt. En dan geloof ik dat er ten onzent betrekkelijk nog maar eene geringe hoeveelheid van de democratische rigting zou gevonden worden; maar daarentegen eene zeer groote hoeveelheid van eene zelfstandigheid, welke ik het verstandige conservatisme zou noemen en die ik niet beter weet te omschrijven dan met eene politieke karakterschets, die ik ergens van lord PALMERSTON heb aangetroffen. Zijn biograaf (JOHN LEMOINNE), zeide dat hij in zijn lange politieke loopbaan drie tijdperken heeft doorloopen; in de eerste 20 jaren was hij een *Torij*, in de tweede een *Whig* en de derde twintig jaren was hij: »hetgeen thans in Engeland alle ware Staatslieden zijn: een liberaal conservatief of een conservatieve liberaal.» Welnu — als wij door zulk eene trouwe analyse hier zoodanig positief resultaat konden verkrijgen en er alzoo eene betere verstandhouding, op waarheid steunende, ontstond, dan meen ik dat daaruit voor het land groote en heilzame gevolgen zouden geboren worden.» (24 Sept. 1866.)

Ook thans, maar nu vrij wat meer dan destijds, toen de partijschakeeringen eigenlijk meer steunden op persoonlijke sympathie, om niet te zeggen — onderworpenheid, meen ik dat eene eerste schrede op den weg van herstel zoude zijn eene nieuwe partijvorming, waarbij uit de thans bestaande regter- en linkerzijde, eene magtige middenpartij kon verrijzen, die hare rigting duidelijk omschreef en daardoor metterdaad de uitdrukking zoude zijn van onzen nationalen volksgeest, die even wars is van absolutisme als van socialisme of demagogie.

Daardoor alleen zouden, naar mijne overtuiging, aan het schip van Staat, dat nu stroomeloos rondzwalkt, vastheid van ligging op de golven en deugdelijk stuurvermogen kunnen worden teruggegeven.

Maar even overtuigd als ik ben dat van dit geneesmiddel alleen duurzame verbetering zoude te wachten zijn, even doordrongen ben ik van het gevoelen, dat nu eenmaal deze verkeerde plooi bestaat in onzen politieken toestand, welke aanhoudend wordt aangemoedigd en gesteund door de onjuiste opvattingen en voorstellingen der pers, er eene veerkracht zou noodig zijn om aan die onware en ongezone partijschifting te ontkomen, welke ons volk, naar ik vrees, niet bezit. Het edelmoedig denkbeeld van den heer RAOUL DUVAL, om in Frankrijks vertegenwoordiging eene onafhankelijke, nationale partij, — „une droite républicaine” — te zamen te brengen, is ook daar afgestuit op den alle-daagschen slendergeest en zal daar evenals bij ons, wel tot de vrome wenschen blijven behooren.

Verlaat men dit terrein der politieke personen of partijen, om overtegaan tot het meer zakelijke en ook daar te zoeken naar de middelen om de waarheid tot haar regt te doen komen, dan valt van zelve het eerst de aandacht op de altijd nog aanhangige Grondwetsherziening. Ik wil niet verzwijgen dat de overtuiging, uitgedrukt in mijn hierboven gemeld schrijven, van 26 April 1883, door wat er sedert is voorgevallen en waargenomen, in groote mate is versterkt; dat ik dus nog geheel sta in de overtuiging dat deze herziening niet is de ware eisch van het tegenwoordig tijdsgewricht. Geen beter bewijs kan daarvoor, mijns inziens, worden geleverd dan haar te vergelijken met de Grondwetsherziening van 1848. In dat jaar bood de met de voorbereiding daarvan belaste commissie hare ontwerpen Z. M. den Koning aan op 11 April — en op 14 October daaraanvolgende werd de nieuwe Grondwet, bij publicatie aan den volke afgekondigd. In een half jaar tijds kreeg dat grootsche werk zijn beslag; maar dat geschiedde omdat er destijds bestond eene nationale overtuiging en er heilig vuur brandde op het altaar des Vaderlands. Thans daarentegen ontbreekt die nationale overtuiging ten eenenmale, wat ook hier en daar moge in het werk worden gesteld om de noodzakelijkheid optevijzelen. De thans ingestelde Commissie bood hare voorstellen, op 25 Januarij 1884, Z. M. den Koning aan. Zes maal zooveel tijds als in 1848, is er sedert verlopen, zonder dat nog met eenige zekerheid de verdere afloop kan worden voorspeld. Schijn noch schaduw van geestdrift voor dit werk bestaat er in den lande. Het *élan* van 1848 ontbreekt ten eenenmale. Er moge hier en daar in dagbladen of kies-programmen hoog van worden opgegeven — de eenigszins meer ontwikkelden, in elken stand onzer maatschappelijke samenleving, verhelen zich niet hunne volkomene onverschilligheid, zoo niet hunne bezorgdheid over den afloop eener onderneming, die niet aan eene werkelijk nationale behoefte haren oorsprong ontleent.

Hij die onbevangen streeft naar de waarheid en zoekt naar de wezenlijke behoeften van onzen maatschappelijken toestand, begrijpt en erkent dat die elders zijn gelegen en zeer wel met de bestaande Grondwet van 1848 bereikbaar zijn; terwijl onder de gegevene partij-toestanden een kansspel voor de deur staat, waarin ernstige en teedere Vaderlandsche belangen zeer mogelijk de verliezende partij kunnen worden.

Bovenal ware het bedenkelijk, indien daarbij den Grondwetgever, op de meest gewigtige punten, het hart in de schoenen zank, om met eene even flauwhartige als weinig eervolle onmagts-erkenntenis, of misschien erger nog, met eene laakbare achterhoudendheid, zijne taak op die van den gewonen wetgever, in de toekomst af te schuiven.

Ter gelegenheid van de debatten over de begrooting van Binnenlandsche Zaken voor 1886 verdedigde ik het gevoelen, dat met de bestaande Grondwet elke zucht naar redelijke hervorming kan worden verwezenlijkt. Ik zeide toen:

«Zou eene betere praktijk, met behoud van de bestaande Grondwettige voor-

schriften, niet tot zeer wenschelijke uitkomsten kunnen leiden? Wanneer men daarbij tot leuze mogt kiezen: «*Sanare, non evertere*: — *genezen, niet omverwerpen*», dan geloof ik dat daarin zou liggen de eenig mogelijke oplossing van zoo menig vraagstuk van den dag: — van kiesregt, van defensie, van onderwijs.

«Als men den weg op wilde eener betere praktijk, niet dien eener eeuwige kritiek, dan zouden tevens al die rampzalige partijwoelingen, die ons land verscheuren en verderven, kunnen en moeten verdwijnen.

«Wij zouden dan ook den tijd vinden om onze waarachtige belangen te behartigen, dat is toch in de eerste plaats om onze financiën en onze koloniën tot betere gesteldheid te brengen. Wij zouden dan kunnen geraken tot eene meer billijke, meer verstandige regeling van het lager onderwijs. Dan zouden wij ook dat probleem kunnen oplossen, en zulks langs een regelmatig en vredelievend weg en niet door *revolutionnaire* middelen, zooals het afstemmen van begrootingsposten om stelsels af te breken die nog wettiglijk bestaan en het zodoende stichten van puinhoopen in plaats van doelmatige inrigtingen.»

Nevens de punten, destijds door mij in dien zin besproken, waren er ten aanzien van het kiesstelsel nog andere, even essentiele hervormingen aan te brengen, die in de Grondwet geen hinderpaal zouden vinden. Behalve eenige verlaging van den census en eene regeling, waardoor ook andere dan de hoofdbewoners der belastbare panden als kiezers werden toegelaten, konden andere verbeteringen van werkelijk aanbelang worden aangebragt, die, al vermogen wetten niet ligt de zeden en gewoonten van een volk te veranderen, toch de eerste kiem konden leggen tot opwekking van een meer gezond staatkundig leven.

Als men de werkelijkheid wil nagaan, dan zal men moeten erkennen dat wij inderdaad geen regtstreeksche verkiezingen bezitten; maar dat zij hier te lande, in het wezen der zaak, nog even als vóór 1848, langs twee trappen plaats vinden. Toen waren er regelmatig gekozene Staten der provinciën, aan wie, bij art. 144 der Grondwet, het verkiezen van leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal was opgedragen. Thans bestaat er evenzoo een eerste trap, dat is de Kiesvereeniging, een door zich zelf gevormd lichaam, bestaande uit belangstellenden, somtijds zelfs niet eens kiesbevoegden, maar die zich zelven opwerpen en vereenigen om te bepalen, wie de personen zullen zijn, waarop de kiezers voor de vertegenwoordigende lichamen hunne stem zullen hebben uit te brengen. De kiezer, die zich daarmede niet inlaat, zal ook later geheel te vergeefs zijne stem uitbrengen op den man, dien hij als den meest geschikte zou wenschen verkozen te zien. In den regel gaat voorzeker dit werk van voorbereiding met de beste voornemens gepaard; niet zelden bestaat er in de kiesvereeniging zelfs nog een voorbereidend *comité*; maar enkele malen hebben toch als van zelven toeval en intrige aan het een en ander hun aandeel, of wel is het stellen van de kandidaten het werk van zeer weinigen. Vergelijkt men dezen feitelijken toestand ten onzent met de verkiezingen in Groot-Brittannië, waar het kiesstelsel vrijer werkt en de keuzen meer in het openbaar worden voorbereid met zijne *Meetings* en *Hustings*, zijne

Nomination en *Poll*, dan zal men moeten erkennen dat de Nederlandsche kiezer nog wel eenigermate van dat schoone ideaal is verwijderd, wanneer hij, onder den valhoed en aan den leiband der kiesvereëning, optrekt om aan de stembus zijn onwaardeerbaar regt te gaan uitoefenen. Men zou daarbij kunnen vragen of zelfs in den ouden toestand vóór 1848 niet nog iets meer waarborg voor eene waarachtige openbaring van den eigenlijken volksgeest ware te vinden?

Welnu: — al is het volkomen waar dat de geaardheid en zeden van een volk zich niet op eens laten verwringen en er nog veel zal moeten veranderen alvorens onze verkiezingen met die aan gene zijde van de Noordzee kunnen worden vergeleken — toch ware er welligt in onze wettelijke voorschriften een grondbeginsel te vestigen om dat groote voorbeeld op zijde te streven, door zekere vrije en onafhankelijke organen, als men wil eene soort van moderne *Comitia*, in te voeren, waarin evenals daar, eene openbare voorbereiding der verkiezingen plaats greep zonder reeds dadelijk inbreuk te maken op de regten en vrijheden van het kiezerslichaam zelf; algemeene bijeenkomsten onder eene van de regeering geheel onafhankelijke leiding, die door eene openbare wrijving van gedachten met de kandidaten, den publieken geest zouden wakker schudden en tevens den regten man zouden brengen op de rechte plaats. Ik bepaal mij hier natuurlijk tot een vlugtige, zeer algemeene aanduiding van het denkbeeld, zonder het eenigszins verder uit te werken in bijzonderheden.

Een ander euvel van onzen toestand is de nalatigheid van vele der tegenwoordige kiesgeregtigden in het uitbrengen van hun stem; — een verzuim dikwerf van verregaanden aard, zelfs dan wanneer van de keuze bijzonder veel afhangt.

In het vrije Zwitserland vinden wij het middel om hieraan tegemoet te komen.

Eene lichte belasting, toegevoegd op het aanslagbillet eener andere directe belasting, werkt daar bij uitstek goed, om eene behoorlijke opkomst der kiezers en de naleving van den kiesplicht te verzekeren. Niets ware gemakkelijker dan dat middel ook ten onzent in toepassing te brengen.

Op deze en meer dergelijke wijzen ware ongetwijfeld veel heilzaams te verwerven; beter voorwaar dan, in Frankrijk en Amerika voorbeelden te gaan zoeken ter navolging van een min of meer *Algemeen Stemregt* (de uitdrukking is eigenaardig: — *Stemmen* en *Kiezen* toch zijn tweeërlei zaken; het laatste eischt een eigen oordeel en bewustzijn, het eerste, als zijnde geheel van werktuigelijken aard: — niets), dat waar het werkt, de algemeene logen en verdorvenheid als onafscheidelijke zinnebeelden ten toon spreidt en, in allerlei verschijnselen van omkoopning en geweldenaarj naar buiten slaande, ten slotte de Maatschappij met ontbinding bedreigt.

Het Haagsch Stadhuis voert in zijn gevel opschriften, die getuigen zoo van het geestig vernuft als van het gezond verstand onzer vaderen. Men leest daar ook dezen dichtregel:

„*Felix quem faciunt aliena pericula cautum*”.

Elk zedelijk en verstandelijk ontwikkeld man, die niet vreemd is aan wat er buiten hem in de wereld omgaat, weet en erkent de schroomelijke gevolgen van het algemeen stemregt in de beide groote Republieken. Elkeen die waarheid en vrijheid lief heeft, verwenscht in die landen een toestand, die bijv. door een zeker onverdacht en ook zeer eerlijk getuige, PROUDHON, aldus werd afgeschetst: „*la tyrannie des majorités, tyrannie la plus exécration de toutes, car elle ne s'appuie ni sur l'autorité d'une religion, ni sur une noblesse de race, ni sur les prérogatives du talent et de la fortune; elle a pour base le nombre et pour masque le nom du peuple.* (Rev. des deux M. 1848, II, 658).

Wat Amerika betreft, is JULIUS FROEBEL zeker een even onverdacht getuige en door eigene lotgevallen, sedert de Pauls-Kerk in 1848, een even vertrouwbaar beoordeelaar. Hij zegt: „*Das allgemeine Stimmrecht ist auch bei der weitesten denkbaren Ausdehnung für das Volk eine Täuschung; für die Politiker immer ein Mittel der hohen und niederen Demagogie, wie in den Vereinigten Staaten, in welchen man das schwarze und weisse „Stimmvieh“ (voting cattle) vollkommen zu schätzen und trefflich zu benutzen versteht.*” (Gesichtspunkte und Aufgaben der Politik, 406.)

Persoonlijk heb ik eenmaal bij eene zeer gewichtige verkiezing, dat werk in eene kleine stad der Vogesen bijgewoond en gadegeslagen, toen ik een postmeester, in wiens hôtel ik verblijf hield, met een troep kiezers, (bestaande uit 24 stalbedienden en postillons) naar het stembureau ziende optrekken, op mijne vraag tot hem gerigt: *c'est donc là le Suffrage universel?* — onder een luid gelach, van hem ten antwoord kreeg: — „*Non! c'est le Cognac universel!*”

Verlangt men zich nader op de hoogte te stellen van den toestand in Amerika, dan leze men een overzicht daarvan gegeven door den heer LE MAIRE, getiteld: „*le Suffrage universel aux Etats-Unis*”, in de Belgische *Revue Générale* van Junij 1886. Wat men daar al verdorvens en ellendigs van de kuiperijen bij het algemeen stemregt verneemt, grenst aan het ongeloofelijke. Inzonderheid verdient te worden opgemerkt hoe zich in Amerika heeft gevormd een bijzonder soort van verkiezings-agenten, „*Politicians*” geheeten, hier te lande gelukkig nog maar weinig bekend, die op de onbeschaamdste wijze zich de ergerlijkste handelingen veroorloven en van welke vrijbuiters toch aldaar, in de werkelijkheid, de uitslag der verkiezingen afhangt. De schrijver besluit zijn hoogst belangrijk geschrift met de overtuiging uit te spreken dat eene navolging van dit voorbeeld, zonder eenigen twijfel, den zedelijken en stoffelijken ondergang van België zoude na zich slepen.

Mogt men zich hiertegenover willen beroepen op het Duitsche Keizerrijk, dan vergete men vooral niet dat, bijaldien aldaar tot hiertoe van het algemeen stemregt andere uitkomsten zijn verkregen, dit alleen is toe te schrijven aan de schutsluis, die men daar heeft gelegd, niet bij de kiezers maar bij de gekozenen. Daar wordt het lidmaatschap van de Rijksvertegenwoordiging kosteloos, geheel als eeraamt en niet om den broode, bekleed en waar-

genomen; een beginsel, waaraan met de uiterste consequentie wordt vastgehouden, zoo zelfs dat zij die uit bijzondere bijdragen eene schadeloosstelling hadden aanvaard, door den hoogsten Regter tot uitkeering daarvan aan de Rijkskas zijn veroordeeld.

Het is voorts niet noodig te worden opgemerkt daar het voor de hand ligt, dat uit het langdurig oponthoud, door het werk der Grondwetsherziening veroorzaakt, in de behartiging en regeling van allerlei andere belangen een aanmerkelijke achterstand is ontstaan. Het gebied der Justitie bijv. moge wijzen op de invoering van het Strafwetboek, bij de toepassing daarvan zal de regtspleging, gelijk die nu is geregeld, des te meer de gebreken doen uitkomen, welke daarin gelegen zijn. Met de invoering van het hooger beroep in alle strafzaken, is het evenwigt der regterlijke collegiën ten eenemale verbroken. Een even kostbare als noodeloze uitbreiding van het personeel der regtbanken, met een geheel overtolligen aanbouw van regslokalen, hangt daarmee samen: zichtbare en materiele nadeelen, die nog verre zullen worden overtroffen door die welke in de regtspleging zelve te wachten staan. Het is dus wenschelijk dat men bedacht zij op middelen om aan dit een en ander tegemoet te komen.

Wanneer dan mogt blijken door de ondervinding, dat de regtbanken, behalve hunne overige werkzaamheden met strafwerk overladen, niet behoorlijk aan die taak kunnen voldoen; dat de Hoven daarentegen met enkele zitdagen in de week, hun arbeid gemakkelijk volbrengen met al de eigenaardige leemten, welke eene tweede behandeling der strafzaken op zich zelf, moet na zich slepen, dan stel ik mij voor dat hieruit eindelijk eene Regterlijke Inrigting zal geboren worden, gelijk Nederland behoeft. De Hooge Raad worde dan regter in hooger beroep voor de burgerlijke zaken en regter in cassatie voor de strafzaken. Opheffing der hoven en van het hooger beroep in strafzaken, met zamenvoeging, als transitoire maatregel, van hun personeel met de regtbanken in de hoofdplaatsen om de zware strafzaken te behandelen: in één woord het stelsel dat ik steeds heb voorgestaan als overeenkomstig 's lands eigenaardige behoeften en in zoo menige schriftelijke nota en parlementaire rede verdedigd, als de voldoening aan de verlangens der regtzoekenden en aan die eener degelijke regtspleging. Het komt mij voor dat eindelijk zal moeten worden ingezien dat hierin de beantwoording ligt van het raadsel, dat sedert zoovele jaren zijn oplossing wacht.

Eindelijk nog de Koloniale quaestie. Ten vorigen jare ontving ik van een beroemd landgenoot een schrijven, waarin deze opmerking voorkomt: „*Gij hebt niets te betreuren dan dat de uitkomst zoo menigmaal uwe sombere voorzeggingen bevestigd heeft. Het zou uwe eigenliefde kunnen streelen indien de liefde voor het land daar niet boren ging.*”

Dit waren woorden uit mijn hart gegrepen; waarbij ik mij echter niet kan verklaren, hoe men voorspellingen gelieft noemen wat toch zoo zichtbaar en tastbaar voor de hand lag; nog minder hoe dat alles is kunnen worden verwezenlijkt onder medewerking van zoo velen in den lande, wier eigenbelang

er voorwaar niet in het minste mede gemoeid was, maar die geroepen waren te waken en te zorgen voor de handhaving van het Algemeen Nationaal belang, ten aanzien der koloniën. Op 22 Junij 1862 zeide ik :

»Een Staat waar dit wordt waargenomen, is van zijn teruggang zeker. Waar het algemeen belang niet meer is de eenige en voornamste drijfveer; waar de koopman het voor zich verkieslijk acht boven eene algemeene in het Vaderland gevestigde markt, deze op te heffen om elders andere markten op te zoeken, waar hij voor zich eenig meerder voordeel zal vinden, onverschillig of daardoor het algemeen belang kan worden geschaad; waar de industriëelen en kapitalisten eene koloniale exploitatie voor zich verkieslijk achten en die zoeken in de plaats te stellen van een koloniaal stelsel, waarmede de geheele maatschappij zoo moederland als koloniën, zoo Nederlanders als Javanen werden gebaat; waar de Regeering zich mede in die rigting beweegt en verklaart met genoegen te zien, »datter geldelijke ondernemingen tot stand worden gebragt, welke kapitalen naar Java willen zenden» (28 Mei 1863), niet zoo zeer om die op de buitenbezittingen aan te wenden of om woeste gronden in cultuur te brengen, maar om onbeperkt en kennelijk de krachtigste mededingers te zijn van het landscultuurstelsel; — als op dien voet de eenige, alles beheerschende magt van den tegenwoordigen tijd — **HET GELD** — het [kapitaal gebragt tot zijne hoogste kracht, door middel van de *Crédits Mobiliers*, — als die alles overweldigende hefboom wordt aangewend tegen het weerlooze belang van het *Volk van Nederland*, tegen het onverdedigd belang van het *armé Algemeen*, als dat van alle kanten wordt bevorderd en men ziet het ondersteunen, in eene soort van verblinding, ook uit die deelen des Rijks waar men niet in het allerm minst daarmede kan worden bevoordeeld, maar tot welke men zegt: leert u met der tijd te ontwennen aan die koloniale inkomsten: zorgt in u zelven kracht te vinden om dat ledige aan te vullen; — dan zeg ik: er is een *Fatum* dat ons vervolgt, dat ons willens of onwillens, tot zich trekt, en dan eindig ik mijne beschouwingen met de woorden, die ik eenmaal las in de *Utopia* van THOMAS MORUS, waarin hij eene schets heeft gegeven van de sombere dagen die hij beleefde, een beeld van zijn tijd, dat ook ons als een waarschuwend voorbeeld voor den geest mag staan. Hij zeide daar: »*Omnes quae hodie usquam florent, respublicas intuenti . . . mihi nihil, sic me amet Deus! occurrit aliud, quam quaedam conspiratio divitum, de suis commodis Reipublicae nomine tituloque tractantium*».

»Zou datzelfde niet van het tegenwoordig Nederland kunnen worden gezegd?»

Op geen gebied heeft, mijns inziens, het Parlementarisme meer dan op dit zijn wonderlijken invloed laten gevoelen. Sedert het vierde van een eeuw hebben wij een toestand voor oogen, alsof zij die voor de algemeene nationale belangen hadden te waken, met doofheid en blindheid waren geslagen. In dolle vaart, voortgezweept door belangen die niet waren die van het algemeen, en die zich niet behoefden te ontzien om in het volle Parlement te verkondigen: „*de Strijd is te moeilijker, omdat wij te doen hebben met den grooten Plantagehouder, den Nederlandschen Staat, dus met al de Ingezetenen van Nederland, die wij vertegenwoordigen*”, maar die tevens triomfantelijk uitriepen: „*De*

Toekomst is aan ons!" werd aan het onnoozele Nederland beduid, dat de voordeelen tot dusverre genoten uit zijne overzeesche bezittingen, op zijn karakter „demoraliseerend" werkten en het zich dus daarvan ten spoedigste moest laten ontdoen; — alles met dit gevolg van deze en dergelijke drogredenen, dat het Nederlandsche volk van zijne regtmatige inkomsten werd verstoken en deze voordeelen, nu overgegaan op de nieuwe verkrijgers, door overmoed en wanbeleid — immers van sommigen, tot groot nadeel tevens van den Javaan, zijn verdwenen en de „Groote Plantagehouder" van weleer — dat zijn nog diezelfde „Nederlandsche ingezetenen die men vertegenwoordigde", van deze derving van inkomsten, bij vervolg van tijd, in leeningen en belastingen, gelijk ik op 21 Nov. 1867 voorspelde, een aequivalent der batige sloten van vroeger zullen hebben optebrengeu.

Als men zulke uitkomsten van het gemeenschappelijk streven van het *Parlementarisme* — en zijn trawant het *Journalisme*, hier te lande nagaat, dan is er zeker alle aanleiding voor degenen die voor's Lands belangen hadden te waken, om zich zediglijk zoo niet schaamtevol, het aangezicht te omsluieren. Dat belang toch werd *niet* verdedigd, noch door de Regeering, noch door de Vertegenwoordiging, veelmin in de organen der drukpers, die voor zoover zij zich eenigszins krachtig lieten hooren, allen stonden aan den kant van het bijzonder belang en tegenover dat van het algemeen.

Vraagt men mij nu wat nog ware aan te vangen in dezen neteligen toestand: dien wij ons zelveu in onbegrijpelijke verdwazing hebben op den hals gehaald, dan antwoord ik wederom met vroegere gezegden (1 Mei 1866):

„Herstel van het gesloopt vertrouwen en van het verdwenen crediet, geene reactie, maar restauratie van het stelsel in den goeden zin van het woord: — in het belang van het moederland, van de Javanen en ook van de Europeanen op Java. — Ziedaar wat ik verlang! Mijn geachte vriend vraagt mijn programma. Ik kan hem dit in twee dichtregelen geven:

*„In Chaos antiquum confundimur: Eripe flammis
Si quid adhuc superest: et rerum consule summae".*

Daarin staat ook nu nog geheel mijne meening uitgedrukt. Alleen dan bestaat er nog eenige hoop op eene betere toekomst, als men in de eerste plaats te rade gaande met eigene krachten, terugkeert tot het vroegere stelsel, dat volgens het woord van MULTATULI was: „de vertolking der Javaansche zeden en gewoonten in Staatsblad-termen". Men stelle wederom voor den Javaan belasting in arbeid in de plaats van die in geld, als gevolg van het beginsel dat hij die en die alleen aan de over hem gestelde hoogere magt is verschuldigd. Men bescherm hem bovenal tegen elke verdrukking, vooral ook tegen het bij en door onzen teruggang steeds veldwinnend element der Chineezeeu. Men worde op nieuw in één woord meester in zijn eigen huis en dulde niet langer het overmoedig en baatzuchtig streven van wien ook om die bezittingen te vermeesteren. Doet men dat niet — dan begripte men tevens dat binnen,

korten tijd het schoonste koloniale Rijk dat ooit ter wereld werd aangetroffen, door eigene onbeholpenheid tegenover het toch ook kortzigtig egoïsme der bijzondere belangen, onherroepelijk en reddeloos moet te gronde gaan. Men neme weder zijne toevlucht tot het vroegere stelsel, waarvan de hoogleeraar in de kruidkunde DE VRIESE, in zijne schoone rede van 18 Nov. 1861, over de grondslagen van welvaart der Landen en Volken van den Indischen Archipel, verklaarde: „Welligt heeft niemand, in de laatste jaren, Java zóó doorkruisd als ik gedaan heb. Ik heb nagenoeg alle kultures bezocht. Ik was in de tuinen, op de velden, in de fabrieken, in de dessa's, in de woningen van den kleinen man, op de passirs, in het hooge gebergte, slechts langs bijna ontoegankelijke wegen te bereiken, aan de Noord- en Zuidkust, in de streken van de Wijnkoopsbaai en aan de uiterste deelen van Banjoewangie. En wat was mijne bevinding ten aanzien van de bevolking? Ik heb gezocht naar de armoede en de ellende, maar die niet gezien. Ik heb honderden malen gevraagd: Waar is dan de streek, waar den Javaan, tengevolge van het kultuurstelsel, zoo veel leeds wordt berokkend? Men is mij het antwoord schuldig gebleven. . . . . De landstreken, waar het kultuur-stelsel bestaat, zijn de meest welvarende van Java. . . . . Nergens vond ik de bevolkingen zoo welvarende, als in die streken, waar het kultuurstelsel in vollen gang is. . . . Het kultuurstelsel is de zuil van ons volksbestaan, van het openbaar crediet. Met het consignatie-stelsel is het de grondslag van onzen handel, onze zeevaart, onze reederijen, terwijl duizenden, ja honderdduizenden er hun brood door vinden. . . . Nederland, dat groote opofferingen bragt aan zijne koloniën, behoeft deze directe voordeelen, om aan zijne verplichtingen gestand te doen en zijnen schuldenlast eenmaal in overeenstemming te brengen met zijne eigene stoffelijke krachten.”

Dat waren de woorden van een man, wiens eenig eigenbelang was dat zijner wetenschap en der waarheid, maar die juist daarom bleef onaangehoord.

Langs dezen weg alleen ware het denkbaar dat de goede tijden voor Nederland en zijne bezittingen nog eenmaal terugkeerden en men met minder bezorgdheid de toekomst des Vaderlands kon te gemoet zien.

Dat die zorgelijk is — wie zal het ontkennen? De Europeesche grootmagten toch nemen steeds meer het karakter aan van roofstaten, die — of om eigene grenzen, zonder raadpleging der bevolkingen, uit te breiden, of ook om hun koloniaal bezit met magt van wapenen te vergrooten, — in het plegen van geweld voor den ouden tijd in niets behoeven onder te doen, maar dien zeker verre overtreffen in de volkomenheid hunner wapentuigen en oorlogsmiddelen.

„*Ganz Europa starrt in Waffen*”. — Dat was het woord van Duitschlands grijzen veldheer VON MOLTKE, dezer dagen gesproken op den Rijksdag. Hoe en waar zal dit opkomend onweder zich ontladen? Wie kan het zeggen? En daarnevens broeien nog andere maatschappelijke ziekte-toestanden, die aan MODDERMAN eenmaal zijne sombere, misschien beter gezwegene, voor-

spelling ontlokten en thans, naar de opvatting van sommigen, aan het uiteinde dezer eeuw zekere gelijkenis schenken met dat der vorige.

Daartegenover ziet men maar al te zeer een volkomen gemis aan veerkracht en de grootste onbeholpenheid bij zoo velen die de handhaving van orde en wet behoorden ter harte te nemen, om de juiste middelen aan te vatten ten einde 's Lands toekomst te schragen en te verzekeren.

Dat alles vordert in hooge mate de aandacht, ook opdat de Magten in den Staat hare grondwettige, eigenaardige regten en pligten standvastig weten na te leven en te doen eerbiedigen; maar zeker ware een eerste eisch des tijds de herstelling van behoorlijk constitutioneel evenwigt, door in eigen boezem paal en perk te stellen aan het *Parlementarisme*, dat is de nu eens komische dan tragische spotvertooning van het constitutioneel raderwerk, waarin een der Staatsmagten, op de grilligste wijze, dikwerf alleen lettende op een of ander nietig bijzonder belang, inbreuk maakt op de bevoegdheden der overigen en de harmonie van het geheel verbreekt. Zonder zeltbeproeving en zelfbeheersching in dit opzicht, moet eindelijk de constitutionnele monarchie, gelijk de Grondwet die eischt, ontaarden in een gebrekkig soort van Republiek, zonder nog een enkele harer waarborgen als welke gelegen zijn in een vierjarig onverantwoordelijk Presidentschap, aantebieden en eene opperheerschappij der Tweede Kamer te vestigen, die eene orde- en vrijheidlievende natie niet kan verlangen en die de Grondwet regtens niet gedooft.

Het Parlementarisme is niet alleen een ongezond gewas van onzen bodem.

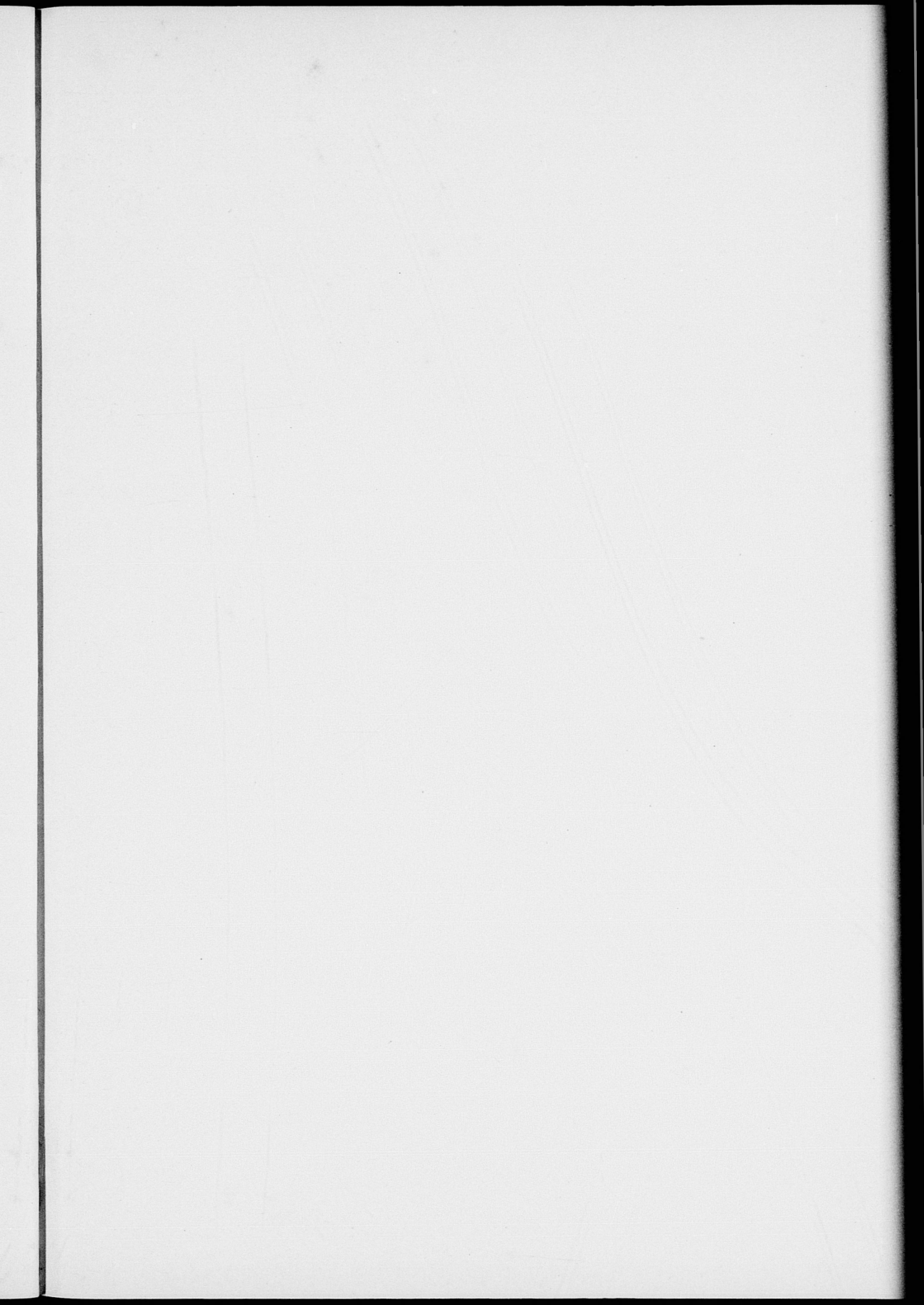
Een geschrift van een man, die nog kort geleden de trouwe medewerker was van Vorst BISMARCK, van LOTHAR BUCHER: „*der Parlamentarismus wie er ist*”, onlangs op nieuw verschenen met een motto van lord BURLEIGH: „*England wird nie fallen, es sei denn durch sein Parlament*”, verspreidt een merkwaardig licht over den Engelschen toestand en de ongelegenheden, die ook daar vallen optemerken. De Senateur ALFRED NAQUET heeft evenzoo, zeer onlangs, in de *Revue bleue* van 18—25 Dec. 1886, een tafereel opgehangen, waaruit blijkt hoe ook in Frankrijk het Parlementarisme, in een overmaat van buitensporigheden, de verderfelijkste uitwerkselen doet gevoelen. Hij zegt daar onder veel, ook dit: „*La vanité qui pousse au renversement des cabinets devient à la longue presque excusable. Le parlementarisme fait une telle consommation d'hommes, il est amené par cette consommation même à investir tant de nullités des fonctions de ministre, que tout le monde finit par se croire capable de les exercer. Ne pas avoir été ministre devient presque une marque d'incapacité, une tare qu'il faut éviter à tout prix*”.

Het bekende: „*socios habuisse malorum*” moge troost kunnen aanbieden — beter is het ook daarin een prikkel te vinden om tot afdoend herstel de noodige middelen aan te grijpen.

15 Januarij 1887.

Bij de Uitgevers dezes zijn van denzelfden
Schrijver verkrijgbaar:

Advies over Regterlijke Organisatie	(1860)	f 0.75
Redevoeringen over Regterlijke Organisatie	(1861)	- 1.80
Idem en Adviezen (1849—1861)	(1862)	- 3.75
Idem over de Veepest	(1866)	- 0.25
Idem over Koloniale onderwerpen (1862—1865)	(1866)	- 3.—
Idem 1866—1873, met een aanhangsel (1850—1865)	(1873)	- 4.50
Idem 1873—1875	(1875)	- 2.25
Idem 1875—1877	(1877)	- 2.75
Idem 1877—1879	(1879)	- 2.50
Idem 1879—1881	(1882)	- 1.90
Idem over de Conversie der Gemeentegronden op Java	(1882)	- 0.25
Idem 1882—1883	(1883)	- 2.50
Idem 1883—1884	(1884)	- 2.50
Idem 1884—1885 (Grondwetsherziening en Nationaal Onderwijs)	*, (1885)	- 0.60
Politieke Nabetrachting met den Index 1848—1885	(1886)	- 0.75

**De gezamenlijke werken zijn verkrijgbaar à f 20.75
in plaats van f 30.05.**